

Joodse en Palestijnse tranen

Kerkelijk verzet tegen Auschwitz

—

Het Israëliësch-Palestijnse conflict

Johan M. Snoek

Met bijdragen van Dick Boer, Maarten
den Dulk, Wilken Veen en Anton Wessels

**Joodse en Palestijnse
tranen**

Johan M. Snoek

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Uitgeverij Skandalon
Postbus 138
5260 AC Vught
e-mail: info@skandalon.nl

www.skandalon.nl

Typografie en productie: Telkamp Media

ISBN: 978-90-76564-98-2 (druk)

NUR: 700

© 2010, Johan M. Snoek

© 2010, Dick Boer, Maarten den Dulk, Wilken Veen en Anton Wessels (bijdragen)

Voor eigen gebruik mag u dit e-book kopiëren, printen, en eruit knippen en plakken. Het is niet toegestaan (de inhoud van) het e-book op een server te plaatsen waar het kan worden gedownload, of op een andere wijze openbaar te maken. Het PDF-bestand is niet beveiligd (geen 'DRM'), want wij vertrouwen erop dat u zich aan deze voorwaarden houdt. Uw bestelgegevens worden vermeld op de copyrightpagina, en er wordt een verborgen watermerk aangebracht.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Website

Titelpagina

Inhoud

Terug

Zoeken

Scherm

Sluiten



Inhoud

Woord vooraf	6
Inleiding	8
1 Renkum, Tiberias, Jeruzalem	11
1.1 Renkum: kerkdienst op zondagmorgen, 23 maart 1941	11
1.2 Tiberias, Israël	13
1.3 Jeruzalem: Yad Vashem	16
1.4 <i>The Grey Book</i>	19
2 Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945	21
2.1 Bepaling van het onderwerp; andere schrijvers erover	21
2.2 Over kerken en hun organisaties	25
2.3 H.H. Kuyper en J. Donner. De Herderlijke Brief	27
2.4 17 februari 1942: Audiëntie bij Seyss-Inquart	30
2.5 Dr. J.J.C. van Dijk ter synode, 9 juni 1942	32
2.6 Het protest tegen de jodendeportatie, 11 juli 1942	34
2.7 Duitse represaille	37
2.8 De protestantse joden-christenen	40
2.9 De scherpste kerkelijke oproep ooit (februari 1943)	42
2.10 Dienstweigering in Utrecht, een arrestatie in Renkum	44
2.11 Een verbluffende conclusie	49

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



3	Na 1945: ontwikkelingen en bewustwording	51
3.1	Onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël	51
3.2	1948	54
3.3	De Zesdaagse Oorlog	57
3.4	Bezoek aan Damascus	58
3.5	De man van de PLO in Den Haag	61
3.6	De joodse kolonisten en Hamas	63
4	Gedenken in onze tijd	67
4.1	Christelijke theologie na Auschwitz	67
4.2	Uitspraak van de PKN-synode, anno 2008	71
4.3	Wit, zwart of grijs?	75
4.4	De herinnering aan de Sjoa/Auschwitz	77
	Naschrift	80
	Aanhangsel	82
	Verzet tegen de jodenvervolging 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS	83
	Van 1933–1939	83
	Protesten 1940–1945	85
	De door Duitsland bezette landen	86
	Duitslands bondgenoten/satellietstaten	88
	Neutrale landen	90
	De Wereldraad van Kerken (in oprichting)	92
	Landen in oorlog met Duitsland	93
	Conclusie	97

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Literatuurlijst	98
Jubileumbijdragen	101
<i>Dick Boer</i> : Als ik eerlijk ben... ..	102
De vraag van Marquardt	103
Auschwitz	105
Secundair antisemitisme	106
De stem van de palestijnen	107
Verzoening	109
<i>Maarten den Dulk</i> : Recht op land	111
De ‘Landtheologie’ van F.-W. Marquardt	111
Sterkte-zwakte analyse	112
Marquardt en verder	114
Twee bijbelstheologische oefeningen	115
...en verder	117
<i>Wilken Veen</i> : Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)	119
<i>Anton Wessels</i> : Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden	128
Wie beërfht het land, de aarde?	133

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

[Website](#)

[Titelpagina](#)

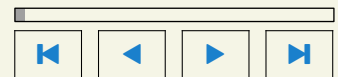
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Woord vooraf

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Woord vooraf

DE TWINTIGSTE EEUW bracht ons twee wereldoorlogen. Kort na beëindiging van de eerste werd ik geboren; tijdens de tweede was ik jongvolwassen. De herinnering aan die donkere tijd blijft voor mij onuitwisbaar. Maar niet alles was toen ellende. Het samen met anderen staan voor dezelfde zaak (verzet tegen de Duitse bezetting) gaf een besef van diepe saamhorigheid, allereerst in de eigen familie maar al gauw ook daarbuiten. Met name het verschaffen van hulp aan onderduikers leidde tot het sluiten van bondgenootschappen en vriendschappen buiten de eigen kring, en dat in de tijd van verzuiling.

Al gauw bleek in de praktijk van het verzet dat een groep veel meer tot stand kon brengen dan een paar enkelingen. Het werd duidelijk hoe zeer je de hulp van anderen nodig hebt. Dat is me mijn leven lang bijgebleven en dat bleek opnieuw bij het schrijven van dit artikel.

Het is me een genoegen hier enkele namen te noemen. Om met de familie te beginnen: mijn zus Maria Snoek en mijn broer Wim Snoek waren de eerste bondgenoten in het verzet, lang geleden. Ze hebben nu opnieuw intensief meegeleefd en meegedacht. Mijn dochter Ria Snoek en zoon Hans Snoek hebben me geholpen met hun adviezen en hulp bij de overwinning van digitale problemen. Neef Gé Snoek digitaliseerde drie eerder verschenen boeken van mijn hand.

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Kleindochters Lieke Bijpost en Rozemarijn Snoek gaven hun grootvader de zet die hij nodig had om zich te wagen op de elektronische snelweg.

Direct daarna komen de vrienden, die bondgenoot waren of werden. Daar is allereerst het viertal dat op mijn computer wordt aangeduid als *vrienden van Marquardt*. Zij besloten om, ieder vanuit eigen vakgebied en overtuiging, een artikel aan deze bundel toe te voegen ter gelegenheid van mijn negentigste verjaardag. We legden samen een traject af. Verbondenheid en vriendschap groeiden. Mijn waardering is groot. Er is ook de zogeheten bende van vijf. Er zijn nog weer anderen. Het is ondoenlijk allen te noemen en dat hoeft ook niet.

Indertijd, bij het schrijven van *De Nederlandse kerken en de Joden 1940–1945*, heb ik het advies gevraagd van professor dr. J.C.H. Blom, die kort daarop directeur van het NIOD zou worden. Een van mijn vragen was: ‘Raadt u me aan ook persoonlijke ervaringen uit 1940–1945 te vermelden?’ Zijn antwoord was: ‘Dat moet u beslist doen; dat maakt uw publicatie des te waardevoller. U was immers oor- en ooggetuige.’ Die raad heb ik ook bij het schrijven van dit artikel opgevolgd. Bijzonder op prijs stel ik het dat professor Blom zo vriendelijk was ook het manuscript te lezen en van zijn commentaar te voorzien. De meeste van zijn adviezen heb ik dankbaar opgevolgd. Uiteraard rust de verantwoordelijkheid voor het eindproduct geheel op mij.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Woord vooraf

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Inleiding

‘Er was [ten tijde van de jodenvervolging onder Hitler] een volledige en vreselijke stilte van de kant van de kerk.’ Dat zei de toenmalige voorzitter van het Israëlische parlement, Kadisj Luz, in de zitting ervan op 21 april 1963. Schrijver dezes was toen predikant van de Schotse kerk te Tiberias, Israël.

Terug in mijn herinnering kwam een kerkdienst in Nederland tijdens de Duitse bezetting waarin een protest tegen de jodenvervolging werd voorgelezen. Dat had diepe indruk gemaakt op de daar toen aanwezigen, ook op mij. Die opmerking van de parlamentsvoorzitter en mijn persoonlijke herinnering deden me ter plaatse in Israël het besluit nemen om een en ander grondig te gaan uitzoeken. Na zes jaar research naast mijn gewone werk was ik in staat *The Grey Book*¹ te publiceren, waarin een collectie is samengebracht van protesten van protestantse en oosters-orthodoxe kerken en kerkleiders in Europa en Amerika tegen de jodenvervolging. Ruim twintig jaar daarna verscheen bovendien mijn *De Nederlandse kerken en de joden 1940–1945*.²

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



¹ Assen, 1969; 315 p. Via www.gutenberg.org/etext/14764 ook digitaal te raadplegen.

² Kampen, 1990; 210 p. Via www.gutenberg.org/etext/17139 ook digitaal te raadplegen. Voor de persoonlijke achtergrond van een en ander, zie: Johan M. Snoek, *Soms moet een mens kleur bekennen – Een terugblik op 70 jaar*. Kampen, 1992.

In 2008 aanvaardde de synode van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) na rijp beraad de IP-nota³, een beschouwing over het Israëliisch-palestijns conflict. Dat conflict is niet het onderwerp van dit essay, maar de nota bevat een passage waarin negatief en mijns inziens eenzijdig bericht wordt over de houding van de kerk jegens ‘Auschwitz’, tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nu zullen in onze tijd (anders dan van 1940–1945) weinigen diep geschokt of geraakt worden door een boodschap van een synode, welke dan ook. Toch was de betreffende passage in de nota voor mij de stimulans om opnieuw het kerkelijk verzet tegen Auschwitz na te gaan. Immers, kerk en christenen dienen zich enerzijds te blijven herinneren wat er in de loop der eeuwen hunnerzijds misdreven is jegens het joodse volk; denk bijv. aan de kruistochten. Tegen die achtergrond is het, anderzijds, bemoedigend en van positief belang voor joods-christelijke relaties dat we ons ook het kerkelijk verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog blijven herinneren. Bovendien is dat een kwestie van respect jegens onze ‘voorgangers’. Vandaar de eerste helft van de titel van deze bundel: *Kerkelijk verzet tegen Auschwitz*.

Bij het hoofdonderwerp van de IP-nota, het Israëliisch-palestijns conflict, raakte ik ten gevolge van de ontwikkelingen en eigen levensloop steeds meer betrokken. Een en ander leidde tot een proces van persoonlijke bewustwording dat jaren in beslag nam en zijn parallel heeft binnen en buiten de kerk. Vandaar de tweede helft van de titel: *Israël en de Palestijnen*.

Dat bij dit alles de herinnering aan de Sjoa levend dient te blijven, staat voor mij vast. Over het hoe van het gedenken treed ik evenwel in discussie met wat de IP-nota zegt over de houding van de kerk en onze houding van nu ten opzichte van het joodse volk en de staat Israël.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Inleiding

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



³ *Het Israëliisch-palestijns-Arabisch conflict*. Generale synode april 2000. MDO 08-01; na bespreking werd de naam: *Het Israëliisch-palestijns conflict*. Af te korten als: ‘De IP-nota’.

De vermelding *Negentig jaar oud*, in de ondertitel, heeft geen toelichting nodig, behalve dan dat het bereiken van die leeftijd me stemt tot dankbaarheid.

Een terugblik verwijst naar het persoonlijke, autobiografische element. Het spreekt daarbij vanzelf dat iemand anders, op een andere leeftijd en met een andere levensloop dan de mijne, mogelijk ook heel anders terugblijkt op de onderwerpen in deze bundel dan bij mij het geval was.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Inleiding

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



1 | Renkum, Tiberias, Jeruzalem

1.1 Renkum: kerkdienst op zondagmorgen, 23 maart 1941

We wandelden die ochtend naar de kerk: het gebouw waarin de gereformeerden van Renkum en Heelsum samenkwamen en dat nog steeds in gebruik is. De kerk ligt precies tussen de twee dorpen in.

Het was oorlogstijd. Ruim tien maanden al leefden we onder de Duitse bezetting; de onderdrukking liet zich steeds pijnlijker voelen en dat gold voor iedereen maar vooral voor de joden. Steeds meer werden noodzakelijke levensbehoeften gerantsoeneerd, kwamen ‘op de bon’. Het was nog geen maand na de februaristaking: in Amsterdam en de Zaanstreek was men massaal in verzet gekomen tegen de jodenvervolging maar dat verzet was in bloed gesmoord door standrechtelijke executies en arrestaties op grote schaal. Op 13 maart stierven ‘de achttien doden’ voor het executiepeloton; drie hunner waren februaristakers.

We wandelden naar de kerk: mijn moeder, zus, broer en ik, een jongeman van toen bijna 21 jaar die weinig of geen heil zag in het christelijk geloof, laat staan in de kerk. Maar als je wegbleef uit de kerkdienst, kreeg je gedoe in gezin en familie. Dus je zat er, zonder interesse. Onze dominee was ziekelijk en zou kort daarop met vervroegd emeritaat gaan. Rechts van de preekstoel zaten de ouderlingen, links de diakenen. Ik kende hen van haver tot gort: winkeliers

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Renkum: kerkdienst
op zondagmorgen, 23
maart 1941

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



net als wij, arbeiders en boeren. Met één ouderling zou ik een jaar later bijna slaande ruzie krijgen, toen hij tijdens een huisbezoek (dat werd trouw ieder jaar bij elk gezin door twee ouderlingen afgelegd) durfde te beweren dat je moest buigen voor de voorschriften van de bezettende macht, die volgens hem nu onze overheid was.

Aan het eind van de dienst was er een onverwachte toegift: een ‘herderlijk schrijven’ van de synode, het hoogste bestuursorgaan van de kerk. Een lang stuk, dat werd voorgelezen door de predikant. Nu vind ik het veel te uitvoerig: het beslaat in ‘Delleman’⁴ vier grote bladzijden, met kleine letters. Naar mijn herinnering duurde het toen helemaal niet lang. De gemeente luisterde ademloos. Ik citeer uit de passage die gaat over het joodse volk:

In onze tijd wordt met steeds meer klem de gedachte voorgestaan, dat niet de verhouding tot Gods naam, maar de verbondenheid aan een bepaald volk of ras de betekenis van iemands leven bepaalt en de grote scheidslijn vormt tussen de mensen. (...) De zorgen, die in de laatste maanden velen onzer volksgenoten vervulden, zijn ook aan U niet voorbijgegaan. Dat kan ook niet, waar juist de gemeente van Christus vanuit het Evangelie in de historie van het joodse volk de Christus zag geboren worden en reeds op die grond nimmer de vraag naar een bepaald ras kan laten worden tot een begrenzing van de liefde tot onze naaste en van de barmhartigheid, die we schuldig zijn.

Op die zondagmorgen is het herderlijk schrijven van de synode voorgelezen in alle ruim 800 kerkgebouwen waarin diensten van de gereformeerden gehouden werden. Het is nu moeilijk na te voelen – ofschoon er vanuit de optiek van nu op de inhoud hier en daar kritiek te leveren valt – hoezeer zo’n getuigenis de

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Renkum: kerkdienst
op zondagmorgen, 23
maart 1941

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁴ Th. Delleman red.), *Opdat wij niet vergeten*. Kampen, 1949, p. 512-516.

mensen toen een hart onder de riem stak in een tijd waarin radio en krant onder Duitse censuur stonden. De *conspiracy of silence* ten opzichte van de joden en hun lot werd doorbroken. In mijn dagboek staat: ‘Gisteren is van de kansel een schrijven afgelezen dat uitmuntte door mannentaal.’

Later zou ik schrijven: ‘(...) er was – in de houding van de kerken – *misère*, maar er was ook *grandeur*; er was *grandeur*, maar er was ook *misère*. Je mag het een niet wegstrepen tegen het ander. Omdat ik in de oorlogsjaren pas goed de *misère* van de kerk ontdekte, heb ik op het punt gestaan kerk en geloof vaarwel te zeggen. Maar het tijdens de kerkdienst voorlezen van de protesten tegen de jodenvervolgving was een factor die mij geholpen heeft, toch nog heil in de kerk te blijven zien, en te vinden.’⁵

Een jaar na de oorlog, mei 1946, legde ik ‘openbare belijdenis des geloofs’ af in hetzelfde kerkgebouw waarin ruim vijf jaar eerder in moeilijke tijden dat herderlijk schrijven was voorgelezen. Het was een plechtig – en voor mij ook zeer bewust beleefd – moment. In een propvolle kerkdienst antwoordde een aantal jonge vrouwen en mannen met ‘ja’. Voortaan was ik lid van de kerk uit eigen vrije wil.

1.2 Tiberias, Israël

In 1948 viel mijn besluit om predikant te worden; in 1949 deed ik staatsexamen en begon aan een studie theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 1953 werd ik bevestigd als predikant te Woldendorp. In 1958 vertrokken we (mijn vrouw, onze twee kinderen en ik) naar Tiberias, Israël. Daar ben ik elf jaar predikant geweest van de Schotse kerk.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Tiberias, Israël

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁵ De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945, p. 14.

Mijn eigen (gereformeerde) kerk alsook de Hervormde Raad voor Kerk en Israël waren toen bij ‘Tiberias’ betrokken. Het Schotse Centrum was oorspronkelijk een zendingshospitaal, maar de in 1948 gestichte staat Israël had geen buitenlandse medische hulp meer nodig. Er was een groeiend besef dat zending onder de joden uit de tijd was, en de overtuiging werd steeds meer gemeengoed dat het joodse volk nog steeds ‘het volk van de profeten, de stam van het verbond’ is (Liedboek voor de kerken no. 3), dat de kerk niet in de plaats van het volk Israël is gekomen, noch de doop in de plaats van de besnijdenis, zoals in het oude doopformulier stond. Het betekende de afwijzing van de ‘vervangingstheologie’⁶, als zou de kerk de plaats van het joodse volk innemen sinds de komst van Christus. Dialoog was nu aan de orde, daar was men het steeds meer over eens. Maar hoe die dialoog te voeren? Dat was minder duidelijk.

Allereerst ging ik drie maanden naar een dagschool met intensieve cursus in het Ivriet. In diverse kibboetsim kregen we vrienden. Op de avond van sjabat (vrijdagavond) werd in een kibboets vaak een culturele lezing gehouden. In kibboets Ayelet haSjachar woonde Sjlomo Bezek, een vriend afkomstig uit Nederland. Hij zorgde ervoor dat ik in zijn kibboets uitgenodigd werd om op vrijdagavond een lezing te komen houden. De titel was: ‘Nieuwe ontwikkelingen binnen de kerken ten opzichte van het joodse volk’: het betrof vooral de afwijzing van de vervangingstheologie⁷, met citaten uit Tenach en het Nieuwe Testament, vooral uit Romeinen 9–11; en de wending van zending naar dialoog. Ik begon de lezing als volgt: ‘Mijn naam is Johannes, maar ik ben niet Johannes de Doper.’ Er volgde een pittige discussie, in het Ivriet uiteraard. Het was voor mij een grote uitdaging.

⁶ Over de vervangingstheologie zie ook hierna: III, par. 1. ‘Onopgeefbare verbondenheid’ met het volk Israël.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Tiberias, Israël

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Die eerste keer was in het jaar 1962. Blijkbaar vond er van mond tot mondreclame plaats: de ene uitnodiging na de andere kwam. In de loop der jaren heb ik zo'n tachtig keer een lezing voor een joods publiek in Israël gehouden, meestal in een kibboets maar ook eens voor de vereniging van buschauffeurs van Haifa.

In 1963 publiceerde de Duitse auteur Rolf Hochhuth zijn toneelstuk *Der Stellvertreter* (De plaatsbekleder). Het is het aangrijpend verhaal over paus Pius XII en de vervolging der joden: hoe de paus, plaatsvervanger van God op aarde, weigert openlijk te protesteren tegen de deportatie van de joden maar blijft zwijgen. Waarop een van zijn naaste medewerkers, een gewoon priester, als protest en plaatsvervangend het lot van de joden kiest. Hij speldt zich tot afgrijzen van de paus de jodenster op, wordt door de Duitsers gearresteerd, overgebracht naar een concentratiekamp en daar vermoord.

De diepe indruk die *De Plaatsbekleder* in Israël maakte, bracht in Israël en daarbuiten veel discussie teweeg. De houding van de kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam telkens ter sprake na elke lezing, over welk onderwerp ook, die ik in een kibboets had gehouden. Velen in Israël zien de paus als het hoofd van de gehele christenheid. Dat er ook nog protestantse en oosters-orthodoxe kerken en christenen zijn, zal men in het achterhoofd wel weten maar die kennis is niet voldoende geïnternaliseerd. 'De paus heeft gezwegen' wordt zodoende tot 'de kerk heeft gezwegen'. Daar komt nog bij dat in de loop der eeuwen het joodse volk veel kwaads en weinig goeds ondervonden heeft van kerk en christenen.

Een Zwitserse predikant die toen in Israël woonde schreef: 'Er was (ten tijde van de Tweede Wereldoorlog) een volledige en vreselijke stilte van de kant van de kerk.' Ook de toenmalige voorzitter van het Israëlische parlement, Kadisj Luz, had een dergelijke uitspraak gedaan. Niemand weersprak hem, of poogde enige correctie of nuancering op deze uitspraak aan te brengen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Tiberias, Israël

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



1.3 Jeruzalem: Yad Vashem

Nu herinnerde ik me levendig het hierboven genoemde herderlijk schrijven van mijn kerk; met eigen oren had ik gehoord dat die niet gezwegen had. Ik voelde me uitgedaagd door de uitspraak van Kadisj Luz, besloot een en ander na te gaan en om te beginnen de houding van de Nederlandse kerken uit te zoeken. Daartoe kon het instituut Yad Vashem in Jeruzalem, dat over een weergaloze documentatie beschikt, me helpen.

De afstand Tiberias-Jeruzalem was toen 180 km (sinds de oorlog in juni 1967: 120 km, want sindsdien kun je door het bezette gebied reizen); een heel eind. Maar eens per maand ging ik toch al naar Jeruzalem, voor deelname aan de 'Rainbow', een gespreksgroep opgericht door prof. Zwi Werblowsky, die toen zeven joodse en zeven christelijke leden telde (later werden het er meer). Ik bleef dan een paar dagen langer, voor het speuren in de archieven en de bibliotheek van Yad Vashem. Men beschikt daar wat betreft het kerkelijk verzet in Nederland over de werken van H.C. Touw⁷ en Th. Delleman (zie noot 4). Al gauw bleek me dat het door mij herinnerde protest in de kerk van Renkum-Heelsum niet het enige en zelfs niet het eerste moment was waarop de kerk openlijk protesteerde tegen de Duitse anti-joodse maatregelen. Ook van de (lutherse) kerk in Denemarken, en in Noorwegen, vond ik een krachtig protest.

Over Nederland, Denemarken en Noorwegen heb ik toen in het Ivriet een brochure gepubliceerd: 'Hebben de kerken gezwegen?' (1964). Kadisj Luz, de parlamentsvoorzitter wiens uitspraak voor mij de aanleiding was geweest om me grondig in het onderwerp te verdiepen, woonde in een kibboets (Deganyah) dichtbij Tiberias. Ik ben hem de brochure gaan aanbieden. Hij ontving me vriendelijk, en beloofde een en ander te zullen lezen. Kort daarop is hij ziek geworden

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Jeruzalem: Yad
Vashem

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁷ H.C. Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*. 's-Gravenhage, 1946. 2 delen.

en overleden. Ik heb geen reactie meer van hem ontvangen, had daar ook niet uitdrukkelijk om gevraagd.

Ook werd ter gelegenheid van de verschijning van de brochure een persconferentie gehouden. Mijn opmerking dat christenen in de loop van de geschiedenis juist door te generaliseren het antisemitisme hadden bevorderd ('d  joden hebben Christus gekruisigd') en dat stereotiepen gevaarlijk zijn, maakte indruk op de aanwezigen.

Er bleek veel meer materiaal te vinden dan ik had durven dromen. Menig medewerker van *Yad Vashem* toonde belangstelling voor mijn onderzoek en stond me bij met raad en daad. Een van hen was Ora Alcalay, het hoofd van de bibliotheek. Ze was afkomstig uit Bulgarije en vertelde me dat, mee tengevolge van het ingrijpen door de leiding van de Oosters-Orthodoxe kerk, de joden in Bulgarije gered zijn. De gegevens daarover waren toen nog alleen in het Bulgaars beschikbaar. Ora Alcalay heeft een en ander vertaald in het Ivriet, en ik vertaalde de gegevens vervolgens van het Ivriet in het Engels. Het leverde een belangrijk hoofdstuk over Bulgarije op.

Op een conferentie waar ik een lezing hield over het kerkelijk verzet, leerde ik Uriel Tal kennen. Hij doceerde toen moderne joodse geschiedenis aan de universiteit van Jeruzalem, later in Tel-Aviv. We werden vrienden. Ook hij raakte betrokken bij mijn onderzoek, dat zou uitmonden in *The Grey Book*, en was bereid er een introductie voor te schrijven.

Verder bleek in Genève, in de archieven van de Wereldraad van Kerken, belangrijk materiaal te vinden. In Londen, in het krantenmuseum, ging ik na welke publieke protesten er door de kerken in Groot-Brittannië waren afgekondigd; met de protestantse kerken in Hongarije correspondeerde ik. Steeds meer documenten kwamen zo boven water.

Op een keer tijdens een lezing die ik hield in een kibboets bleef men tijdens de discussie zeggen: 'het stelde allemaal niks voor.' Ik werd kwaad (achteraf bleek

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Jeruzalem: Yad
Vashem

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



ik koorts te hebben vanwege een opkomende griep) en heb toen het volgende gezegd: ‘Stel je eens voor dat een buitenlandse macht (moge de hemel het vermoeden) Israël zou bezetten; dat die de joodse mannen zou wegvoeren om in het vijandelijke land te gaan werken en dat alle voedsel op de bon was, maar zolang je de voorschriften van de bezetter maar gehoorzaamde, liep je leven geen gevaar. De christelijke minderheid evenwel moet een geel kruis op de kleding dragen, krijgt een zwarte C gestempeld in het persoonsbewijs en wordt in groepen gedeporteerd om ergens ver weg vermoord te worden. Een christen die zich verbergt beschikt niet meer over voedselbonnen. Zou de opperrabbin in die situatie bereid zijn om publiekelijk tegen de anti-christelijke maatregelen te protesteren bij de machthebbers, en dat protest door het hele land in alle synagogen op sabbat te laten voorlezen?’

Zouden jullie in die situatie bereid zijn mijn vrouw, een van onze kinderen of mij te verbergen, ook al zien we er allemaal ‘Arisch’ uit, en ook al beseft je dat in iedere gemeenschap er het gevaar is van verraad, en een zelfs nog groter gevaar dat je gepakt wordt wegens het helpen van christenen, ten gevolge van loslippigheid van iemand; en dat, als je gepakt wordt, je een zware straf boven het hoofd hangt?’

Toen we naar huis reden zei mijn vrouw, die bij de lezing was geweest: ‘Je werd kwaad, maar het heeft wel indruk gemaakt. Het werd opeens doodstil.’

Aan het begin van een dergelijk project kun je niet overzien wat het allemaal inhoudt. Er kwamen tegenvallers maar soms ook meevallers. Na vijf jaar onderzoek had ik heel wat materiaal verzameld. Het manuscript naderde zijn voltooiing.

Men werkte intussen aan de publicatie van de *Encyclopaedia Judaica*. (Jerusalem, 1971). Natuurlijk zouden daar vele artikelen in komen over de Holocaust en in de planning was ook opgenomen het lemma *The Catholic Church*. Daarvoor gevraagd was prof. Guenter Lewy, auteur van *The Catholic Church and Nazi Germany*. Als mijn boek niet op stapel gestaan had was het waarschijnlijk bij dat

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

Jeruzalem: Yad
Vashem

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



lemma gebleven; nu werd ik uitgenodigd om het artikel te schrijven over *Protestant and Greek Orthodox Churches*.⁸ Dat was een erkenning van de waarde van mijn onderzoek, nog voordat *The Grey Book* verschenen was. Onlangs verscheen de tweede druk van de *Encyclopaedia Judaica*. Daarin is mijn bijdrage onverkort gehandhaafd.

1.4 *The Grey Book*

Een uitgever werd gevonden. Het boek zou de naam *The Grey Book* krijgen: de houding van de kerken was immers bepaald niet vlekkeloos wit maar evenmin pikzwart. Professor Uriël Tal bood me aan op het onderwerp bij hem te promoveren. Dat aanbod heb ik niet geaccepteerd. Hij schreef een uitvoerige introductie van 26 pagina's, waarin hij een diepgravende analyse geeft van het karakter van het Duitse nazisme als pseudo-godsdienstig en pseudo-Messiaans. Hij beschrijft de geschiedenis van het Duitse antisemitisme dat zich in wezen ook tegen het christendom keert, maar stelt ook christenen enkele ongemakkelijke vragen. Zo vestigt hij er de aandacht op dat in sommige verklaringen van de Nederlandse kerken soms de hoop wordt uitgesproken op de bekering van het joodse volk tot het christelijk geloof.⁹

In april 1969 verliet ik met vrouw en kinderen het land Israël. Ik was toen al benoemd tot secretaris van *The Committee on the Church and the Jewish People*, een onderdeel van de Wereldraad van Kerken in Genève.

De drukproeven arriveerden net voor ons vertrek uit Tiberias. Ik heb ze gecorriged op de boot van Haifa naar Marseille. Helaas zijn er nogal wat drukfouten aan correctie ontsnapt en bovendien is er blijkbaar op de zetterij nog een onge-

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

The Grey Book

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁸ *Encyclopaedia Judaica*, deel 8, Jeruzalem, 1971; p. 914-916.

⁹ *The Grey Book*, Introduction, p. xxiii e.v.

lukje gebeurd met het laatste hoofdstuk. Blij ben ik dat het boek nu een digitale versie heeft en dat zonder drukfouten! Toch lijkt het niet realistisch ervan uit te gaan dat de lezer van deze bundel het hele boek gaat downloaden en lezen. Daarom is een samenvatting van *The Grey Book* als aanhangsel aan deze bundel toegevoegd. Het is mijn hoop dat het lezen ervan tot verdere kennisname zal leiden, hetzij door raadpleging van *The Grey Book* via de bibliotheek, hetzij via de digitale versie.

In Nederland werd *The Grey Book* gunstig besproken o.a. in dagblad *Trouw* maar toch bleef de aandacht ervoor beperkt.

Na het vertrek uit Israël hadden we als gezin een intermezzo van bijna anderhalf jaar in Nederland. Die tijd stond al in de schaduw van de komende functie. In het kader van de voorbereiding daarop maakte ik een reis naar de vs en een paar keer ging ik naar Genève. Toen we daar eenmaal waren, bleek mijn functie zoals te verwachten was veeleisend. Er bleef geen tijd en energie over om *The Grey Book* te promoten.

Toch werden er 500 exemplaren verkocht in de vs, en het deed daar zijn werk. Raul Hilberg, algemeen erkende autoriteit op het gebied van de Holocaust, verwijst diverse malen naar *The Grey Book* in zijn *Perpetrators Victims Bystanders – The Jewish Catastrophe 1933–1945*.¹⁰ Tijdens een bezoek aan Brisbane (Australië) ging ik naar de bibliotheek en jawel, ze bleken daar *The Grey Book* te hebben.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Renkum, Tiberias,
Jeruzalem

The Grey Book

[Website](#)

[Titelpagina](#)

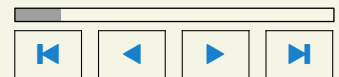
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



¹⁰ Raul Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders – The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York, 1992, p. 249–255.

2 Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

2.1 Bepaling van het onderwerp; andere schrijvers erover

Voorjaar 1975 keerden we terug naar Nederland. Er volgden voor mij vijf jaar te Oostvoorne en Tinte als gemeentepastor, en toen nog zes jaar als pastor van twee verpleeghuizen te Rotterdam. Najaar 1986 hield mijn werk in de verpleeghuizen definitief op. Nu kwam er ruimte en tijd vrij om me opnieuw te verdiepen in het onderwerp ‘de houding van de kerken tijdens de Tweede Wereldoorlog’. Ditmaal besloot ik me te concentreren op één land: Nederland.

In het volgende gaat het me niet om daden van individueel verzet, gepleegd hetzij door kerkleden dan wel predikanten. Uiteraard komt ook de houding van personen ter sprake maar dan in zoverre ze ambtelijk en in opdracht van de kerk handelden, dan wel nalieten te handelen.

Buiten mijn onderwerp valt dus de daad van N.H. de Graaf, het toenmalige hoofd van de sociale jeugddienst van het departement van sociale zaken, ofschoon duidelijk blijkt hoe zeer zijn besluit voortvloeide uit zijn christen zijn. Hij kreeg opdracht voortaan bij sollicitatiegesprekken de vraag naar het al of

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Bepaling van het onderwerp; andere schrijvers erover

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



niet jood zijn te stellen. Hij weigerde, nam ontslag en deed in een aangrijpende verklaring daarvan mededeling aan zijn medewerkers.¹¹

Evenmin komt het werk van ds. F. Slomp aan de orde. Deze predikant vervulde een sleutelrol bij de oprichting van de verzetsorganisatie LO/LKP (Landelijke Organisatie tot steun aan onderduikers/Landelijke Knokploegen), maar hij deed dat niet in opdracht van de kerk.

Daarentegen komen wel het optreden van de jurist J. Donner en de oud-minister van oorlog J.J.C. van Dijk ter sprake. Zij vertegenwoordigden de gereformeerde kerken in Nederland in het Convent van Kerken. Naast hen verdient ook een aantal predikanten en rooms-katholieke geestelijken die *namens hun kerk optraden* mijns inziens grote waardering; maar beslist niet alle.

In tegenstelling tot *The Grey Book* werd nu ook de houding van de rooms-katholieke kerk (in Nederland) in het onderzoek betrokken.

Enige extra aandacht krijgen de gereformeerde kerken in Nederland, omdat ik van die kerken lid was (ze maken nu deel uit van de Protestantse Kerk in Nederland) en met hun houding dus persoonlijk te maken kreeg, hetzij ten goede, hetzij ten kwade. Ook leek het nuttig een beeld te geven van hoe het op een synode toegaat en ik beschikte over de notulen van de gereformeerde synode.

Andere schrijvers over het onderwerp

Het was niet in een vacuüm dat ik mijn onderzoek begon. Kort na de Tweede Wereldoorlog verschenen twee standaardwerken over het Nederlandse kerkelijk verzet: in 1946 dat van H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*. Drie jaar later verscheen over het verzet van de gereformeerde kerken in Nederland: Th. Delleman (red.), *Opdat wij niet vergeten*.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940–1945

Bepaling van het onderwerp; andere schrijvers erover

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



¹¹ De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945, p. 40-42.

Delleman beschikte over een aantal van 16 medewerkers. De anti-joodse maatregelen en het verzet der kerk ertegen komen ter sprake in twee hoofdstukken: in iv. *Het Kerkelijk verzet*, geschreven door Th. Delleman, J. Donner, J.J.C. van Dijk en A.A.L. Rutgers maar vooral in v. *Het Jodendom en de Kerk in bezettingstijd*. Deze bijdrage is van de hand van ds. Jac. Van Nes, die missionair predikant onder de joden was. Helaas bepaalt die achtergrond voor een groot deel zijn visie.

Veel beter voel ik me thuis bij de geschiedschrijving van Touw. Hij is minder stellig dan Van Nes, zet af en toe vraagtekens en soms lijkt hij zichzelf tegen te spreken. Positief is Touw over het allereerste publieke kerkelijke protest (24 oktober 1940): ‘De betekenis van dit eerste, gemeenschappelijke protest tegen de joden-verdrukking, in een tijd toen een groot deel van ons volk de strekking nog niet doorzag, kan niet licht onderschat worden. Voor het eerst getuigden de kerken tezamen, getuigden zij tegen het antisemitisme, getuigden zij op bijbelse gronden, en getuigden zij tijdig.’¹²

Over het speciaal opkomen voor de christen-joden, die daarop door de Duitse machthebbers als chantagemiddel werden gebruikt, klinkt het daarentegen: ‘Mocht de kerk, die zich geroepen wist op te komen voor het gehele joodse volk, in overleg treden met de fanatieke jodenhaters, om het leven van een aantal christen-joden te redden? Ging het hier niet om ‘een stukje van een oor uit de muil van de leeuw te redden’ (Amos 3:12)? (...) Voortdurend kwam hier immers van Duitse zijde de stem van de verzoeker (...) Het is een groot wonder, dat de kerk deze stemmen *in het algemeen* (cursivering door mij, JMS) als stemmen van de verzoeker heeft herkend, en deze verzoeken manmoedig heeft afgewezen.’¹³

Aan het eind van het hoofdstuk over het joodse volk (p.370–438) volgt een korte opsomming van het positieve, door de hervormde kerk verricht ten be-

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940–1945

Bepaling van het onderwerp; andere schrijvers erover

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



¹² H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel I, p. 87.

¹³ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel I, p. 174.

hoeve van de vervolgte joden. Touw vervolgt dan: ‘Toch kunnen wij alleen met schaamte aan de jodentransporten en de jodenuitroeiing terugdenken. Het blijft een beschamend ding, dat de uitroeiing van meer dan 100.000 joden uit het midden van ons volk heeft kunnen plaatsvinden, en wij als volk en als kerk het niet hebben kunnen verhinderen.’¹⁴

Het kerkelijk verzet komt ook ter sprake in de niet-kerkelijke geschiedschrijving. We geven drie citaten, afkomstig van drie niet-kerkelijke auteurs, alle drie jood: Abel Herzberg, L. de Jong en J. Presser.

Abel Herzberg schreef: ‘De gedoopte joden, die hun leven hebben kunnen redden, hebben dit uitsluitend te danken aan het verzet der kerken, een verzet dat vooral indrukwekkend is door zijn principieel karakter.’¹⁵

L. de Jong heeft de houding van de kerken op diverse plaatsen in zijn *opus magnum* besproken. Eén citaat: ‘kerk was zij in een onderdrukt land en aan die druk kon ook zij zich niet ten volle ontworstelen. Maar dat maakt het feit niet ongedaan dat zij, met overwinning van de menselijke angst, de leer en de praktijken van de bezetter veelvuldig en duidelijk *publiekelijk* verworpen en bestreden heeft.’¹⁶

J. Presser daarentegen velt een scherp vonnis: ‘En de kerken? Hoe aarzelend waren zij niet begonnen? Hoe velen helaas schikten zich niet in de noodlottige maatregelen van de bezetter (met een beroep op bijbelteksten e.d.), ja werkten eraan mee? Hoe vaak kozen zij niet in de eerste plaats partij, niet voor de vervolgte joden, maar voor de vervolgte dopelingen?’¹⁷

¹⁴ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel I, p. 437.

¹⁵ Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging*. Arnhem/Amsterdam, 1950, p. 133, 135.

¹⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* – populaire editie (13 delen); 's-Gravenhage, 1969-1988 (af te korten als L. de Jong), p. 6, 21.

¹⁷ J. Presser, *Ondergang – De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage, 1965 (2 delen). II, p. 86.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Bepaling van het onderwerp; andere schrijvers erover

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Conny Kristel stelt in haar proefschrift de vraag centraal hoe de persoonlijke lotgevallen van deze geschiedschrijvers tijdens de oorlog hebben doorgewerkt in hun boeken.¹⁸ Het zou interessant zijn ook na te gaan in hoeverre hun persoonlijke levensgang tijdens de Tweede Wereldoorlog hun zo verschillende visie op de houding der kerken heeft beïnvloed.

2.2 Over kerken en hun organisaties

Voor goed begrip van het volgende en om een indruk te geven van het belang van een publiek kerkelijk protest is het van belang om te weten hoe in het algemeen een protestantse kerk georganiseerd is, namelijk van onderen naar boven; bij de rooms-katholieke kerk is het zoals bekend andersom. We zullen hieronder nagaan hoe in bepaalde gevallen de besluitvorming tot stand kwam. Daarbij besteed ik wat extra aandacht aan de gereformeerde synode, ten eerste omdat ik van die kerk lid was en dus in staat ben een en ander van binnen uit te beoordelen; en ten tweede omdat de notulen van deze synode in mijn boekenkast stonden.

Er waren verschillen tussen hervormden en gereformeerden. Touw (hervormd) schrijft Synode, met een hoofdletter; Delleman (gereformeerd) schrijft synode, zonder hoofdletter. Dat is niet toevallig. Evenmin is het meervoud (gereformeerde *kerken*) toevallig. De gereformeerden hechtten veel waarde aan de zelfstandigheid van iedere plaatselijke kerk (of: gemeente). In tegenstelling met de hervormde synode beschikte men niet over een (van ander werk) 'vrijgestelde' secretaris-generaal zoals ds. Gravemeyer, die tengevolge van zijn functie een centrale positie in de hervormde kerk innam.

De gereformeerde kerken waren de derde in grootte, na de hervormden en rooms-katholieken. Op 1 januari 1940 waren er bij de gereformeerden 788 ge-

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Over kerken en hun organisaties

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



¹⁸ Conny Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*. Amsterdam, 1998.

meenten (of: plaatselijke kerken, over het hele land verspreid) met 811 dienstdoende predikanten en 652.826 leden, waarvan 331.615 belijdende. Er waren dus 321.211 doopleden, toen voornamelijk kinderen. De toename over 1939 bedroeg 7.687 leden¹⁹.

De verkiezing van leden van de synode vond trapsgewijze plaats. De kerkenraad – gekozen door de mannelijke (!) belijdende leden van iedere plaatselijke gemeente – stuurde afgevaardigden naar de *classis*, een regionaal verband van plaatselijke kerken dat eens in de drie maanden vergaderde. Deze classis vaardigde vertegenwoordigers af naar de *particuliere* (of: provinciale) synode die eens per jaar één dag vergaderde en op die dag afgevaardigden naar de *generale* (of: nationale) synode koos. Kerkleden konden via hun kerkenraad en die weer via de classis onderwerpen aanhangig maken, tegen een besluit protesteren, en zodoende invloed uitoefenen op de synode. Deze generale synode vergaderde, tenzij er ‘enige dringende nood’ was om eerder bijeen te komen, eens in de drie jaar. Zo was er een synode in 1933 en daarna pas weer een in 1936. De bijeenkomst duurde enkele dagen, daarna ging iedereen naar huis en bestond er dus geen synode meer.

In die tijd was er in de gereformeerde kerken verschil van mening over bepaalde punten van de leer en dat zou in 1944 tot een kerkscheuring leiden. Een geluk bij een ongeluk was: vanwege die verschillen in de leer kwam de synode vaker en langer bijeen dan gebruikelijk was: in 1939 werd de synode niet definitief gesloten maar er waren voortgezette vergaderingen. Zodoende kon men van de nood (de leergeschillen) een deugd maken: tengevolge van de Duitse bezetting dienden zich onverwachte maar dringende problemen aan en men had nu de gelegenheid die als synode onder ogen te zien en besluiten te nemen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Over kerken en hun organisaties

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



¹⁹ Jaarboek gereformeerde kerken in Nederland, 1940.

De gereformeerde generale synode bestond uit 24 predikanten en 24 ouderlingen; de theologische hoogleraren waren adviseur. Als een synode bijeen kwam begon men met het kiezen van een *moderamen* (bestuur), bestaande uit vier personen, waaronder de voorzitter. Onder leiding van de zo juist gekozen voorzitter vergaderde men een aantal dagen en nam de nodige besluiten, waarop de synode werd gesloten en zoals gezegd ophield te bestaan. Maar het moderamen bleef in functie want het had als opdracht toe te zien op de uitvoering van de door de synode genomen besluiten, totdat er weer een nieuwe synode bijeen kwam.

In de praktijk was het moderamen dus een belangrijk college. Het werd bij de vervulling van zijn taken bijgestaan door een aantal ‘deputaatschappen’, commissies, waarvan de leden (‘deputaten’) door de synode benoemd waren en op de volgende synode-vergadering van hun beleid verantwoording aflegden.

2.3 H.H. Kuyper en J. Donner. De Herderlijke Brief

Het *deputaatschap voor de correspondentie met de Hoge Overheid* vertegenwoordigde, door één van zijn leden, de synode in het *Convent van Kerken*, een overlegorgaan van de kerken in Nederland, speciaal in het leven geroepen vanwege de bezettingssituatie. Later noemde men het Convent: *Interkerkelijk Overleg* (afgekort als I.K.O.), met de bedoeling voor de Duitsers het belang ervan gering te doen voorkomen. Dit kerkelijk overlegorgaan heeft het initiatief genomen tot diverse publieke protesten, ook tegen de jodenvervolging.

In gewone tijden hadden *deputaten voor de correspondentie met de Hoge Overheid* niet veel te doen; men stuurde namens de synode een felicitatitelegram aan de koningin op de dag van haar verjaardag, en zulk soort dingen. Maar sinds mei 1940 waren het geen gewone tijden. Opeens werd deze commissie vanwege de bezettingssituatie uiterst belangrijk. Zo behandelde men kwesties inzake de gevangenneming van ambtsdragers der kerk, voorbede voor de Koningin, de

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

H.H. Kuyper en J. Donner. De Herderlijke Brief

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



(vrijheid van de) kerkelijke pers, arbeiders die naar Duitsland werden gestuurd. Een lid van de commissie, waarvan prof. H.H. Kuyper voorzitter en mr. dr. J. Donner vice-voorzitter was, vertegenwoordigde als gezegd ook de synode in het Convent van Kerken/I.K.O. In het begin was prof. Kuyper die vertegenwoordiger.

Mr. Donner was oud-minister van justitie en lid van de Hoge Raad, prof. H.H. Kuyper was zoon van de beroemde Abraham Kuyper, evenals zijn vader pro-Duits en doceerde kerkgeschiedenis aan de VU. Helaas, hijzelf schreef een zwarte bladzij in de geschiedenis van de gereformeerde kerken, want op 24 oktober 1940 had het Convent van Kerken op initiatief van ds. J.J. Buskes het eerste kerkelijke protest tegen de discriminatie van de joden naar de rijkscommissaris Seyss-Inquart gestuurd; dat protest was in de andere kerken voorgelezen en had grote indruk gemaakt. Er waren gemeenteleden die alleen 's morgens naar de kerk plachten te gaan en niet 's middags, maar op die zondag ook 's middags gingen, alleen om dat allereerste protest nogmaals te horen, aldus Touw.

In de diensten van de gereformeerde kerken was het protest niet voorgelezen omdat prof. Kuyper, ondanks de afspraak in het Convent tot voorlezing, het voldoende had geacht het protest aan de kerkenraden toe te sturen; en zelfs daar was het niet van gekomen.²⁰

Ongeveer twintig gereformeerde kerkenraden hadden de synode om opheldering gevraagd, of hadden geprotesteerd tegen het niet voorlezen in de gereformeerde kerken. Een en ander kwam aan de orde in de synode-vergadering op dinsdag 4 maart, 1941. De zaak werd gesust; prof. Kuyper koos de wijste partij en deelde de synode mee dat zijn hardhorendheid het hem steeds moeilijker maakte de vergaderingen van het Convent te volgen en dat hij daarom mr. J. Donner gevraagd had zijn plaats in het Convent in te nemen. In hun rapport merkten *Deputaten voor de correspondentie met de Hoge Overheid* op dat onze

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940-1945

H.H. Kuyper en J. Donner. De Herderlijke Brief

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



²⁰ Uitvoeriger in *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, p. 47-49.

regering in Engeland zat, en daar was geen ‘correspondentie mee mogelijk. Maar uit de boezem der kerken zelf kwamen verzoeken om bij de bezettende macht tussenbeide te komen.’

Het gezin Snoek in Renkum wist van dit alles niets. We waren niet geabonneerd op het lijfblad van prof. Kuyper (*De Heraut*) waarin hij zijn standpunt had uiteengezet en verdedigd. Pers en radio stonden onder Duitse censuur. Dat er in oktober 1940 al een protest tegen de jodenvervolging was geweest heb ik pas na de oorlog ontdekt. Evenmin hebben wij toen geweten van de brochure, geschreven door de hervormde predikant dr. J. Koopmans, *Bijna te laat*, een aangrijpende oproep om te weigeren de ‘niet-jood verklaring’ te ondertekenen. Er was, landelijk zowel als plaatselijk, nog grote afstand tussen hervormden en gereformeerden.

Begin maart 1941 nam de synode het besluit een Herderlijke Brief, ‘het getuigenis’, te doen uitgaan. Ieder synodelid was dus bij de besluitvorming betrokken, met alle risico’s daaraan verbonden. Aanleiding tot het besluit was een brief van een groep hervormde predikanten, in de notulen genoemd ‘een schrijven van ds. K.H. Miskotte c.s.’, de z.g. Lunterse kring, waarin om een besliste uitspraak gevraagd werd.²¹

Voor het opstellen van de Herderlijke Brief benoemde de synode een commissie ad hoc: drie professoren, een predikant, twee ouderlingen, en mr. Donner (die geen lid van de synode was) als adviseur. Op 6 maart werd het concept voorgelezen, hier en daar gewijzigd en door de synode aangenomen op vrijdag 7 maart.

De Duitsers hadden er lucht van gekregen dat er iets in de kerken stond te gebeuren. Op donderdag 20 maart arresteerden ze twee leiders van het Convent

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

H.H. Kuyper en
J. Donner. De
Herderlijke Brief

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



²¹ Zie voor de Lunterse kring: *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, p. 38-40. Het vervolg is een samenvatting van *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, p. 54 e.v.

van Kerken: de secretaris, ds. K.H.E. Gravemeyer (eveneens de toenmalige secretaris-generaal van de Nederlandse hervormde kerk) en de voorzitter van het Convent, mr. J. Donner. Men drong er bij hem op aan dat het voorlezen van de Herderlijke Brief achterwege zou blijven. Donner legde uit dat hij daartoe niet de bevoegdheid had. Hij bood aan om het stuk met zijn ondervrager door te nemen om aan te tonen dat het geen bedreiging van de openbare orde inhield. Zulks geschiedde op zaterdag. Die avond werd Donner vrijgelaten.

De volgende dag (zondag 23 maart) werd door heel Nederland in de gereformeerde kerken het Herderlijk Schrijven voorgelezen. Ons gezin en honderdduizenden anderen hebben het toen gehoord; zie het citaat hierboven, op p. 12.

Voor mij werd die gebeurtenis de stoot tot een levenslange betrokkenheid bij het onderwerp *kerkelijk verzet tegen Auschwitz*.

2.4 17 februari 1942: Audiëntie bij Seyss-Inquart

Op 31 oktober 1941 – uiterekend op Hervormingsdag, zei men later – had de toenmalige voorzitter van het I.K.O., de hervormde prof. P. Scholten, aartsbisshop Mgr. J. de Jong bezocht en tijdens dat bezoek werden spijkers met koppen geslagen: het was het begin van een blijvende betrokkenheid van de rooms-katholieke kerk bij het I.K.O. (Interkerkelijk Overleg; daarvoor: Convent van Kerken). Mgr. F.A.E.H. van de Loo, officiaal van het aartsbisdom, zou namens de bisschoppen in het I.K.O. zitting nemen. Hij zou ook deelnemen aan de voorgenomen audiëntie bij Seyss-Inquart.

Die audiëntie werd aangevraagd via de secretaris-generaal van justitie, prof. J.J. Schrieke, die NSB-er was en na de oorlog veroordeeld werd tot de doodstraf, later omgezet in levenslang. Met hem had een onderhoud plaats (5 januari 1942) waarbij prof. Scholten een memorandum voorlas; daarin werd ingegaan op ‘de schier volslagen rechteloosheid, de onbarmhartigheid ten opzichte van hen die

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940–1945

17 februari 1942:
Audiëntie bij
Seyss-Inquart

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



van joodse afstamming zijn en het opdringen van de nationaal-socialistische wereldbeschouwing.’

De gevraagde audiëntie werd toegestaan. Intussen werd prof. Scholten gevangengenomen. In zijn plaats kwam prof. W.J. Aalders, (hervormd); met hem mee gingen Mgr. Van de Loo (rooms-katholiek) en dr. J.J.C. van Dijk (gereformeerd). De audiëntie vond plaats op 17 februari 1942, een dag na de val van Singapore, een vreselijke nederlaag voor de Engelsen.

Allereerst leidde prof. Aalders het van tevoren toegezonden memorandum in. De passage over de vervolging van de joden begon als volgt: ‘Verder dient de behandeling van hen die van joodse afstamming zijn genoemd te worden. De kerken onthouden zich hier van een beoordeling van het antisemitisme, dat zij overigens vanuit christelijke beweegredenen principieel afwijzen. Ook wensen zij nu niet een debat te openen over de politieke maatregelen tegen de joden *in het algemeen*. Zij wensen zich te beperken tot het feit dat in de loop van het jaar 1941 talrijke joden gevangengenomen en weggevoerd zijn (...)’

Seyss-Inquart reageerde op deze passage scherp afwijzend waarop Mgr. Van de Loo in de discussie daarop terugkwam: ‘Wat de *joden* betreft, werd de Rijkscommissaris er door mij aan herinnerd dat niet alleen recht en gerechtigheid maar ook barmhartigheid christenplicht was en dat de hoogste christelijke norm niet ras, bloed en bodem was, maar de wet van het evangelie, die rassenhaat categorisch veroordeelde (...)’

Dr. van Dijk vroeg of de onbarmhartigheid tegenover de joden zover ging dat er geen barmhartigheid zou worden geoefend tegenover de individuele jood. Het antwoord was: ‘neen’. Ten opzichte van de christen-joden was het antwoord eveneens: ‘geen barmhartigheid: het jodenvraagstuk moet in zijn geheel worden opgelost.’

Het I.K.O. stelde over een en ander een kanselboodschap op, die op zondag 22 maart zou worden voorgelezen, maar de Sicherheitspolizei bleek op de hoogte,

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

17 februari 1942:
Audiëntie bij
Seyss-Inquart

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



want die waarschuwde ds. Gravemeyer voor de gevolgen als de afkondiging zou doorgaan: ‘gevangenis of erger.’ Het I.K.O. besloot daarop de afkondiging niet te laten doorgaan ‘om een acuut conflict te voorkomen.’ Wel werd een *Getuigenis* voorgelezen in de diensten (op 19 april) maar de audiëntie werd daarin niet vermeld. Ook zond men (21 april 1942) een uitvoerige mededeling over een en ander aan alle kerkenraden: ‘Uitsluitend bedoeld voor interne voorlichting’.

Op die manier werden tienduizenden gelovigen over het ter audiëntie besprokene geïnformeerd; maar als men de publieke afkondiging had doorgezet, zouden het er een paar miljoen zijn geweest.

Een aantal predikanten die, naar aanleiding van de afkondiging op 19 april, gepreekt hadden over de jodenvervolging, werden gearresteerd en verhoord. Een van hen was de latere hoogleraar A.A. van Ruler.

2.5 Dr. J.J.C. van Dijk ter synode, 9 juni 1942

Intussen heb ik diverse acties van de Nederlandse kerken overgeslagen, zoals de brief aan de secretarissen-generaal (5 maart 1941) en de weigering om de bordjes *Verboden voor joden* op kerken of aan de kerk gerelateerde gebouwen te plaatsen. Het is niet mijn streven in dit essay compleet te zijn. Men vindt een en ander uitgebreider in mijn *De Nederlandse kerken en de joden 1940–1945*.

Om een indruk van de situatie zomer 1942 te geven, nu allereerst enkele citaten uit het dagboek van mijn zus Maria Snoek. Daarna slaan we een blik in de bijeenkomst van de gereformeerde synode.

Uit het dagboek: ‘16 juli: vordering van koperen melkbussen, standbeelden en kerkklokken. Alle jeugdverenigingen zijn opgeheven. Deze week zijn er overal fietsen gevorderd.

De joden worden thans massaal weggevoerd naar Polen en Silezië. Ook de kerken hebben geprotesteerd.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Dr. J.J.C. van Dijk ter synode, 9 juni 1942

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



We hebben een huisgenootje gekregen, Leen, een Rotterdammertje van 3 jaar, waarvan de ouders bij het bombardement in 1940 omgekomen zijn. [Dat was Leo; zijn vader en moeder waren joodse vrienden, inderdaad uit Rotterdam maar niet omgekomen. Alle drie hebben de oorlog overleefd].

15 aug.: vandaag zijn er vijf gijzelaars doodgeschoten.

29 aug.: Leen is gisteren weer naar huis gegaan. Hij stak erg af bij de dorpskinderen en had daardoor nogal veel bekijks. Bovendien was het voor zijn gezondheid niet wenselijk om veel buiten te komen, dus daar moest ook op gelet worden [We vonden voor Leo een ander onderduikadres].’

Uit de synodevergadering in juni

Prof. Kuyper had zich als vertegenwoordiger van de synode in het Convent der Kerken teruggetrokken, ‘wegens doofheid’, mr. Donner had zijn plaats ingenomen maar werd door de Duitsers gevangen genomen als gijzelaar, waarop dr. A.A.L. Rutgers hem opvolgde. Helaas werd ook Rutgers gevangen genomen.

Eind december 1941 meldde voorzitter ds. F.C. Meijster de synode: ‘Dat dr. J.J.C. van Dijk, onze oud-minister van defensie, bereid gevonden werd zich een benoeming te laten *welgevallen* (cursivering door mij, JMS), en in plaats van dr. Rutgers onze kerken in het Convent van Kerken te vertegenwoordigen, stemt ons tot grote dank.’ Ieder wist: het lidmaatschap van deze commissie is geen ceremoniële functie meer, maar kan de benoemde op gevangenschap of erger komen te staan. Toen dr. van Dijk toetrad tot deputaten, was hij 70 jaar oud. Hij was officier geweest, lid van de Tweede Kamer en tweemaal minister van oorlog.

Op dinsdag 9 juni 1942 kwam dr. van Dijk ter synode-vergadering en rapporteerde ‘over de werkzaamheden, door deputaten verricht.’ O.a. kwam het bordje ‘Verboden voor joden’ ter sprake. Er volgt dan: ‘Nadat de praeses (voorzitter) aan dr. van Dijk de dank der synode heeft overgebracht voor zijn vele bemoeienissen en hem Gods wijsheid en bijstand bij zijn verdere gewichtige arbeid heeft

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940–1945

Dr. J.J.C. van Dijk ter synode, 9 juni 1942

[Website](#)

[Titelpagina](#)

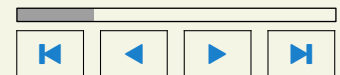
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



toegewenst en de vergadering hem Psalm 121:4 toegezongen heeft, verlaat dr. van Dijk de vergadering.’

Dat psalmvers luidde, in de berijming van toen:

De Heer zal u steeds gadeslaan

Opdat hij in gevaar

Uw ziel voor ramp bewaar’.

De Heer, ’t zij g’ in of uit moogt gaan,

En waar g’ u heen moogt spoeden,

Zal eeuwig u behoeden.

Dat was meer dan een psalmversje; het was een gebed, een zegenbede. Die werd bij plechtige gelegenheden, bijvoorbeeld de intrede van een predikant, gezongen en de gemeente ging daar dan bij staan. Dat is ongetwijfeld ook op deze synode-vergadering gebeurd. Dat ‘in gevaar’ was concreet en ongetwijfeld werd het op dat moment bewust zingend gebeden. Dr. van Dijk wist nu: mijn synode en mijn mededeputaten staan achter mij; de broeders bidden voor ons en steunen ons. Het zal een bemoedigende factor zijn geweest toen hij kort daarop voor een ingrijpende beslissing kwam te staan.

2.6 Het protest tegen de jodendeportatie, 11 juli 1942

De kerken die samenwerkten in het I.K.O. hadden besloten bij Seyss-Inquart tegen de jodenvervolging te protesteren. Het schrijven van een concept was aan een kleine commissie opgedragen, maar toen het I.K.O. op 10 juli vergaderde was het concept nog niet klaar. Vanwege binnengekomen alarmerende berichten besloot men een telegram aan de Rijkscommissaris te sturen. De tekst ervan werd op diezelfde vergadering vastgesteld. Het luidde als volgt:

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Het protest tegen de jodendeportatie, 11 juli 1942

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De hieronder vermelde Nederlandse kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van het deelnemen aan het normale volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en hele gezinnen zullen worden weggevoerd naar het Duitse rijksgebied en onderhorigheden. Het leed dat hiermede over tienduizenden gebracht wordt, de wetenschap dat deze maatregelen tegen het diepste zedelijke besef van het Nederlandse volk strijden, bovenal het indruisen van deze maatregel tegen hetgeen ons van Godswege als eis van gerechtigheid en barmhartigheid gesteld wordt, nopen de kerken tot U de dringende bede te richten, aan deze maatregelen geen uitvoering te geven.

Voor de christenen onder de joden wordt ons deze dringende bede tot U bovendien ingegeven door de overweging, dat hun door deze maatregelen het deelnemen aan het kerkelijk leven wordt afgesneden.²²

Tien Nederlandse kerken waaronder de rooms-katholieke kerk hebben dit telegram ondertekend. Het werd op 11 juli verzonden, behalve aan Seyss-Inquart ook aan het hoofd van de ss H.A. Rauter, Seyss-Inquarts naaste medewerker F. Schmidt en de bevelhebber van het Duitse leger in Nederland, F.C. Christiansen. Deze stuurde zijn exemplaar door aan Seyss-Inquart, met erop aangetekend het voorstel om ook de ondertekenaars te deporteren.

De secretaris-generaal van de hervormde kerk, ds. Gravemeyer, een mannetjesputter, was op dat moment gegijzeld. Zijn vervanger was ds. H.J. Dijckmeester, die op 14 juni werd ontboden bij F. Schmidt. Deze deelde hem mee dat de christen-joden die vóór 1 januari 1941 gedoopt waren, van deportatie zouden worden

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Het protest tegen de jodendeportatie, 11 juli 1942

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



²² H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel II, p. 101.

vrijgesteld. Hij verzocht ds. Dijkmeester dit mee te delen aan de ondertekenaars van het telegram.

Op donderdag 23 juli ging er een stuk uit naar alle plaatselijke kerken met de tekst van het telegram van 11 juli, bestemd om afgelezen te worden in de kerkdiensten op zondag 26 juli. De Duitsers zijn daar achtergekomen, hoewel een dergelijk stuk niet per post verstuurd maar door koeriers rondgebracht werd.

Op vrijdag werd ds. Dijkmeester ontboden bij de plaatsvervanger van Schmidt, *Hauptmann* I. Gruffke, en die drong er bij Dijkmeester op aan voorlezing van het telegram in de diensten achterwege te laten, want anders zou de basis voor verdere onderhandelingen verbroken zijn. De hervormde synode vergaderde op die dag en ds. Dijkmeester legde de kwestie aan de synode voor. Die gaf toe, o.a. omdat men vreesde dat ‘wat nu voor de christen-joden bereikt was, dan weer verloren zou gaan.’

Ds. Dijkmeester heeft dat aan de andere vertegenwoordigers der kerken in het I.K.O. meegedeeld. Of dat nog vrijdagavond is gebeurd, of in de loop van zaterdag, heb ik niet kunnen achterhalen. In ieder geval was het kort dag: zondag zou het protest al of niet in de diensten worden afgekondigd. De andere kerken van het I.K.O. hebben gekozen voor afkondiging.

Soms was het de synode, soms was het één enkel persoon die een ingrijpende beslissing nam. Ik vraag me af hoe het besluit was uitgevallen als op de dag van de beslissing ook de gereformeerde synode had vergaderd, maar die zou pas weer in september bijeenkomen. Dr. van Dijk was gemachtigd – als de synode niet vergaderde – om dergelijke zaken te beslissen. Of hij daarbij nog het moderamen (bestuur) van zijn synode heeft geraadpleegd heb ik niet kunnen achterhalen. Toen hij het bericht van ds. Dijkmeester te horen kreeg (vermoedelijk per telefoon), was de reactie van Van Dijk dat, wat de andere kerken ook zouden besluiten, het telegram in de gereformeerde kerken zou worden voorgelezen. Dat zei Van Dijk ook tegen de vertegenwoordigers van de andere kerken,

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Het protest tegen de jodendeportatie, 11 juli 1942

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



waaronder Mgr. Van de Loo die op zijn beurt aartsbisschop De Jong informeerde inzake de Duitse eis: ‘Die [eis] is er overigens het bewijs van hoezeer de Duitsers de kracht van de afkondiging vrezen, en daarom voor mij persoonlijk een reden te meer, om deze wel te laten doorgaan’, aldus Mgr. Van de Loo.

Het voorlezen bleek inderdaad voor Mgr. De Jong zo vanzelfsprekend dat hij zijn mede-bisschoppen pas ’s maandags (na de voorlezing dus) van de Duitse eis op de hoogte heeft gesteld: ‘Wij mochten toch niet toelaten dat de wereldse overheid beslist, wat in onze kerken zal worden voorgelezen...’

2.7 Duitse represaille

Het telegram werd inderdaad voorgelezen in de meeste kerkdiensten in Nederland, op zondag 26 juli. De volgende dag vergaderde Seyss-Inquart met zijn medewerkers. De bijeenkomst duurde ongeveer een uur. Besloten werd dat alle katholieke joden zouden worden gedeporteerd, omdat in de katholieke kerken het telegram was voorgelezen. ‘Voor het geval dat ook een overwegend aantal protestantse kerken het telegram aan de Rijkscommissaris hebben laten voorlezen, worden ook de protestantse joden weggevoerd. Tot dit doel moeten de lijsten reeds worden gereedgemaakt’, zo staat in de notulen.

Op zondag 2 augustus werden in alle vroegte 213 rooms-katholieke joden gearresteerd en naar Amersfoort gebracht. De volgende dag werden 44 hunner vrijgelaten: ze waren ‘gemengd gehuwd’. De overigen gingen naar Westerbork en 92 hunner werden nog in augustus naar Auschwitz gebracht en daar vermoord.

Ongeveer 400 protestants-gedoopte joden zijn toen niet gedeporteerd. Dat leek een concessie maar het werd in de praktijk een chantagemiddel.

In het aartsbisschoppelijk archief te Utrecht vond ik een brief, gericht aan aartsbisschop de Jong en gedateerd 4 juni 1943:

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Duitse represaille

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



(...) Zou het U niet mogelijk zijn, af te zien van verdere openlijke protesten in de kerk? (...) Mijn Vader was van geboorte katholiek, doch mijn Moeder is van joodse afkomst. Zij is echter voor haar huwelijk gedoopt. Daar telkens wanneer in de kerk protesten tegen de huidige bezettende macht worden voorgelezen, er strenge maatregelen, *niet* tegen de kerk, maar tegen de gedoopte joden worden genomen, waardoor er nog meer ellende en droefheid in die kringen wordt gebracht, zou ik U willen vragen, toch aan mijn verzoek te voldoen. (...) Als ik U vertel, dat na de brief van vorig jaar, Moeder reeds een keer weggehaald is (ze kwam echter terug op grond van haar gemengd huwelijk) en ik ook nu nog het ergste vrees, zult U misschien kunnen begrijpen, dat ik mij in mijn radeloosheid tot U wend. (...).²³

Ook vond ik de kopie van een brief van Mgr. Mutsaerts, bisschop van het bisdom 's-Hertogenbosch, aan een gemeentelid in Eindhoven:

Wij betuigen U onze innige deelneming in de zware ramp, die U en Uw gezin heeft getroffen. De represaillemaatregelen, die de bezettende macht gemeend heeft te mogen nemen naar aanleiding van het schrijven van het Hoogw. Nede[r]. Episcopaat van Juli j.l. treffen U wel zeer hard. Nu vooral vraagt ons H. Geloof een groot offer van U, dat verzacht moge worden door de woorden van Christus zelf: 'Zalig zijn zij die vervolging lijden om de gerechtigheid, want hun behoort het rijk der hemelen' (Mat.5/10) (...) Intussen heeft reeds verleden Zondag het Hoogw. Episcopaat op de heer Rijkscommissaris een beroep gedaan tegen de getroffen maatregelen. U kan er verder van overtuigd zijn, dat de herderlijke brieven niet dan na rijp beraad worden opgesteld en voorgelezen. Maar spreken is vaak dure plicht,

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940-1945
Duitse represaille

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



²³ Archief van het Aartsbisdom Utrecht, doos Ariërparagraaf I, map 1943-1947.

waar zwijgen veel gemakkelijker en zelfs met betrekking tot sommigen voordeliger zou zijn.²⁴

Het was een duivels dilemma: *reden oder retten*. Aartsbisschop De Jong heeft beide gedaan. In het archief van de aartsbisschop bevindt zich een memorandum, gedateerd 29 augustus 1942 maar niet ondertekend. Daarin wordt om hulp gevraagd voor een aantal van ongeveer 150 kinderen ‘voor wie onderdak gezocht dient te worden en wel voor geruime tijd.’ Vermeld wordt dat vele pleeggezinnen geen financiële steun willen, maar anderen hebben die wel nodig. Men vraagt daarom een bijdrage uit het fonds voor bijzondere noden. Dat fonds bevatte geld, ingezameld om hen die ondergedoken waren teneinde aan gedwongen tewerkstelling in Duitsland te ontkomen, te kunnen helpen. De aartsbisschop zond daarop, ongetwijfeld per koerier, een brief die van bisschop naar bisschop werd gebracht:

Hierbij vinden Uwe Excellenties een rapport gedateerd 29 augustus 1942. Het betreft hier de onderbrenging van joodse kinderen, wier ouders het land moeten verlaten. De ‘organisatoren’ moeten natuurlijk heel onopvallend werken, juist wijl iedere ‘organisatie’ illegaal is. Daarom hebben zij ook bezwaar, dat hun namen op schrift komen te staan. Er bestaat geen bezwaar [bij hen] U bij gelegenheid mondeling hun namen te noemen. De twee heren, die hier zijn geweest, zijn Ons bekend als hoogst respectabele en menslievende personen.²⁵

Voorgesteld wordt dan dat iedere bisschop uit de gehouden collecte voor bijzondere noden fl. 2500,- beschikbaar zal stellen. In die tijd was dat ongeveer de prijs van een half huis.

²⁴ Archief van het Aartsbisdom Utrecht, doos Ariërparagraaf I, map 1943-1947.

²⁵ Archief van het Aartsbisdom Utrecht, doos bisschoppen vergaderingen 1940-1943.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940-1945

Duitse represaille

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De bisschoppen hebben op het stuk aangetekend, dat ze akkoord gingen en dat ze het bedrag zouden overmaken. Uit de data van die aantekeningen blijkt welke route de koerier heeft gevolgd: 1 september Breda, 2 september 's-Hertogenbosch, 4 september Roermond, 8 september Haarlem.

Ik ken geen enkel ander voorbeeld waarbij de leiding van een kerk zozeer eigen veiligheid riskeerde om joodse levens te redden.

Bert Jan Flim geeft in zijn proefschrift *Omdat hun hart sprak*²⁶ nadere bijzonderheden. Deze financiële hulp was bestemd voor het z.g. Utrechtse kindercomité waarin Jan Meulenbelt (vader van Anja) werker van het eerste uur was. Flim vermeldt ook nog dat het kaartstelsel van de organisatie met de bijbehorende adreslijst van ondergedoken joodse kinderen 'kon worden bewaard in het paleis van aartsbisschop de Jong in Utrecht.'

2.8 De protestantse joden-christenen

De protestantse joden waren dus niet gedeporteerd, en de protestantse kerken hebben zich zeer ingespannen hen voor deportatie te behoeden. Hun namen werden op een lijst gezet, die naar de Duitsers ging. De betrokkene zelf ontving van de kerk een z.g. bewijs van kerkelijke *Angehörigkeit*. Het was een tijd waarin men zich aan iedere strohalm vastgreep. Op een lijst staan scheen te helpen. Je had de lijst Weinreb, de lijst Calmeyer, de lijst Frederiks enzovoort.

De kerken probeerden de voorwaarden waaronder men een bewijs van *Angehörigkeit* mocht verlenen, op te rekken.²⁷ De hervormde kerk te Amsterdam opende een adviesbureau dat onder leiding stond van dr. J. Koopmans, de klok-

²⁶ Bert Jan Flim, *Omdat hun hart sprak – Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942-1945*. Kampen, 1996, p. 59, 60, 186.

²⁷ Uitvoerder in *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, p. 121 e.v.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940-1945

De protestantse joden-christenen

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



kenluider van het eerste uur met zijn brochure *Bijna te laat*. Dat bureau werd overstelpt met schriftelijke en telefonische aanvragen om op de lijst geplaatst te worden. Aldus Touw, die ook vertelt dat een predikant tot een jaar gevangenisstraf werd veroordeeld, omdat hij een doopbewijs geantedateerd had.

De gereformeerde ds. J. Van Nes, missionair predikant onder de joden, was sterk gekant tegen de ‘haastdoop’. Later schreef hij in zijn verslag voor Delleman: ‘t Schijnt helaas, dat er in de Nederlands-hervormde kerk wel zijn, die zulk een doop voor mogelijk achten. Er hebben zich gevallen voorgedaan in die kerk, dat joodse personen eerst werden gedoopt en daarna onderwijs ontvingen. (...) Wat zouden wij graag alle joden in deze dagen geholpen hebben, als ’t aan ons gestaan had. (...) Maar wij moesten het dan tot dezulken, die nu eerst tot de kerk kwamen, zeggen, dat het daarvoor *nu* te laat was en dat de kerk geen misbruik mocht maken van de haar gegeven bevoegdheden en de heiligheden van het Koninkrijk Gods hoog moest houden...’

Niet ieder in de gereformeerde kerken was het met de opvattingen van Van Nes eens. In de notulen van de gereformeerde kerk te Kralingen (20 mei 1943) staat dat ds. den Boeft toestemming vraagt om de heer Lion Mozes Gerzon, Voor-schoterlaan 57, na aflegging van belijdenis des geloofs te dopen, en dat zonder dat dit zoals het eigenlijk hoorde, twee maal in een kerkdienst was aangekondigd. De kerkenraad vond het goed, en de zondag daarop is de heer Gerzon gedoopt.

Verder nog ging de gereformeerde kerkenraad te Veenendaal, die aan een ondergedoken jood ter beveiliging een document gaf dat, bekrachtigd met officiële handtekeningen, verklaarde dat de betrokkene door de kerkenraad tot ‘hulp-prediker benoemd was in buitengewone dienst voor de geestelijke verzorging van de geëvacueerden in haar ressort.’

Over het afgeven van valse doopbewijzen schreef ds. J.J. Buskes later, dat veel predikanten er principieel bezwaar tegen hadden maar ‘er waren goddank ook vele predikanten die er principieel bezwaren hadden om het niet te doen. (...)

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

De protestantse joden-christenen

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Er is een waarheid die leugen en een leugen die waarheid is. God gebod ons, te liegen in dienst van de waarheid. Niet het doel, maar wel de gehoorzaamheid aan Gods gebod heiligde het middel.²⁸ Ook de protestants gedoopte joden-christenen moesten tenslotte – sommigen al zomer 1942, anderen voorjaar 1943 – naar Westerbork, het merendeel hunner nadat ze enige tijd in Vught hadden gezeten. In Westerbork werden ze ondergebracht in een aparte barak. Nadat op 6 juni 1944 de geallieerden geland waren in Normandië, vroeg de beruchte Rauter een week na het begin van de invasie aan de kerken vriendelijk toestemming (NB: het eind van de oorlog kwam in zicht!) om de joden-christenen van Westerbork naar Theresienstadt over te brengen.²⁹ De kerken weigerden, maar het transport vond later toch plaats, begin september 1944. De kerken zonden daarop een protest-telegram naar Seyss-Inquart, die (voor de eerste en enige keer!) een antwoord stuurde waarin hij zijn beleid trachtte te rechtvaardigen.

Uiteindelijk kwamen er ruim 400 protestantse joden-christenen terug naar Nederland. Zij hadden het overleefd. Geert Hovingh heeft een en ander minutieus nagegaan in zijn doctoraal scriptie: *Einer christlicher Konfession angehörig*.³⁰

2.9 De scherpste kerkelijke oproep ooit (februari 1943)

De slag om Stalingrad was geëindigd met Duitslands nederlaag (2 februari 1943). Drie dagen later werd de beruchte Nederlandse generaal H.A. Seyffardt, oprichter van een Nederlands legioen in dienst van de *Waffen-SS*, door het verzet doodgeschoten. Als represaille werden er op 6 februari grote razzia's op studenten

²⁸ J.J. Buskes, *Waar stond de Kerk?* Amsterdam, 1946, p. 89.

²⁹ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* deel I, p. 434.

³⁰ Doctoraalscriptie, Vrije Universiteit, 29 november 1991.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

De scherpste kerkelijke oproep ooit (februari 1943)

[Website](#)

[Titelpagina](#)

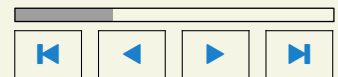
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



gehouden; er werden er 600 gegrepen. In die grimmige situatie verklaarden de kerken (voorgelezen in de diensten op zondag 21 februari):

De gebeurtenissen van de laatste weken nopen de kerken zich tot de gemeenten te wenden. (...) de kerk heeft zich reeds meermalen gewend tot de bezettende macht met ernstig beklag over maatregelen, die bijzonder in strijd zijn met de beginselen (...) gerechtigheid, barmhartigheid en vrijheid van levensovertuiging want ook de machthebbers zijn aan de Goddelijke Wet onderworpen. Daarom bracht zij [de kerk] reeds onder de aandacht van de bezettende macht: de toenemende rechteloosheid; het ten dode toe vervolgen van joodse medeburgers; [volgen zeven andere misdaden van de bezettende macht] Thans moet zij opkomen tegen het opjagen, grijpen en wegvoeren van duizenden jonge mensen.

De kerk waarschuwt dan tegen haat en wraakgevoelens. Niemand mag het recht in eigen hand nemen. Dit slaat kennelijk op de aanslag op generaal Seyffardt. Dan komt de belangrijke uitspraak:

Maar evenzo hebben zij [de kerken] de roeping ook dit Woord van God te prediken: 'Men moet Gode meer gehoorzaam zijn dan de mensen.' Dit Woord geldt immers als richtsnoer bij alle gewetensconflicten, ook bij die, welke door de genomen maatregelen zijn opgeroepen.

Dit Woord verbiedt medewerking te verlenen aan daden van onrecht, waardoor men zich mede aan dat onrecht schuldig zou maken.³¹

Hier riepen de kerken in feite op tot burgerlijke ongehoorzaamheid en tot dienstweigering.

³¹ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk* deel II, p. 136-137.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940-1945

De scherpste kerkelijke oproep ooit (februari 1943)

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Aartsbisschop De Jong stuurde koeriers om de andere bisschoppen te raadplegen en daarna brachten koeriers het protest gedrukt en wel naar de bisschoppen. Omdat huiszoeking door de Sicherheitspolizei mogelijk was moesten de stukken onvindbaar worden opgeborgen. Mocht men op zaterdagavond proberen het voorlezen te verhinderen dan moeten wij antwoorden dat wij ons door niemand laten beletten ons ambt uit te oefenen (!, *JMS*), dus voor geen dreigementen opzij gaan’.

De aartsbisschop deed er nog een schep bovenop in een eigen herderlijk schrijven. Zijn deelneming ging uit naar de jeugdige personen die met geweld uit het ouderlijk huis zijn weggevoerd, alsook naar de joden. Hij voelde zich gegriefd door het feit dat,

‘voor de uitvoering van de tegen deze twee groepen van personen genomen maatregelen de medewerking wordt geëist van onze eigen landgenoten zoals van autoriteiten, van ambtenaren, van bestuurders van inrichtingen.

Beminde gelovigen, het is Ons bekend in welk een gewetensnood daarvoor de betrokken personen geraakt zijn. Welnu: om alle twijfel en onzekerheid omtrent dit punt bij u weg te nemen, verklaren wij met alle nadruk, dat medewerking in dezen in geweten ongeoorloofd is. En, mocht het weigeren van medewerking offers van u vragen, weest dan sterk en standvastig in het besef, dat gij voor God en de mensen uw plicht doet.’³²

2.10 Dienstweigering in Utrecht, een arrestatie in Renkum

In het algemeen is het onmogelijk na te gaan welke praktische gevolgen deze publieke oproep heeft gehad. Menig agent zal niet geweigerd hebben joden te

³² Uitvoeriger in mijn *Soms moet een mens kleur bekennen*, p. 107-109.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940-1945

Dienstweigering in Utrecht, een arrestatie in Renkum

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



arresteren maar wel van tevoren een waarschuwing gestuurd hebben: ‘We komen eraan; zorg dat je weg bent’. Anderen zullen de oproep naast zich neer hebben gelegd.

Presser meldt, dat drie dagen later zes rooms-katholieke agenten in Utrecht op 24 februari 1943 hun commissaris meedeelden, dat zij op grond van een in hun kerk op 21 februari voorgelezen herderlijk schrijven zouden weigeren, indien daartoe bevolen, joden te arresteren. De hoofdcommissaris dreigde daarop met ontslag zonder pensioengage of wachtgeld, ‘terwijl zij, die hem van hun voorgenomen weigering geen mededeling doen en zich daartoe toch verstouten, ‘als saboteurs zullen worden beschouwd met alle ernstige gevolgen van dien’. Hier voegen wij aan toe, dat de zes voornoemd meteen door de Duitsers werden gezocht. Toen zij ondergedoken bleken, werden hun vrouwen en kinderen gearresteerd.’³³

Op de avond van de dodenherdenking 4 mei 2009 vertelde Marcel van Dam in een tv-interview over zijn vader, tijdens de Tweede Wereldoorlog hoofdagent van politie te Utrecht. Van Dam sr. had, samen met collega-agenten, geweigerd joden op te halen. Men kwam waarschuwen: ‘de Duitsers zijn op weg om jullie te arresteren.’ Zijn vader dook daarop onder samen met het hele grote gezin. Alleen een zieke dochter bleef achter, met een zus om haar te verzorgen. Die zus werd door de Duitsers gearresteerd en opgesloten in concentratiekamp Vught, om de vader te dwingen zich te melden. Maar dat meisje zag kans vanuit Vught een briefje het kamp uit te smokkelen: ‘vader, als u zich meldt zal ik u dat nooit vergeven.’ Vader van Dam heeft zich niet gemeld en het hele gezin heeft de oorlog overleefd.

³³ J. Presser, 1965, *Ondergang – De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*, deel II, p. 177.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Dienstweigering in Utrecht, een arrestatie in Renkum

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Een aangrijpend verhaal. Het begon op de voorafgaande zondag, 21 februari 1943, waarop het hele gezin Van Dam eensgezind naar de katholieke kerk ging. Ik vermoed dat, behalve dat ene zieke kind, iedereen mee ging. Niemand wist het van tevoren: aan het eind van die dienst werd opeens dat felle en duidelijke herderlijk schrijven van de bisschoppen voorgelezen: je mocht niet meewerken met het arresteren van joden, en dat hadden de politieagenten in Utrecht tot dan toe wel gedaan.

Vader van Dam heeft ongetwijfeld onder de koffie met vrouw en kinderen erover gepraat; ze hadden de boodschap allemaal gehoord. Dat was de kracht van een in de kerk voorgelezen boodschap: het hele gezin was betrokken in het komende ingrijpende besluit; allereerst natuurlijk moeder Van Dam, maar ook de opgroeiende kinderen. Als die tegen waren geweest had hij het waarschijnlijk niet aangedurfd. Nu stonden ze er – na die kerkdienst – allemaal achter.

Maandagmorgen heeft hoofdagent Van Dam overlegd met zijn katholieke collega's; waarschijnlijk ook met anderen, maar de gereformeerden, anders soms haantje de voorste, hielden zich dit keer stil: de verklaring was in hun kerken niet afgelezen. Van Dam en zijn vrienden hebben toen overlegd met collega's in het hele land (zo weten we nu) maar dat zette niet veel zoden aan de dijk. Toen zijn ze met z'n zessen, katholieke agenten te Utrecht, op de woensdag volgend op die zondag, naar hun hoofdcommissaris gegaan en hebben hem verteld: 'de bisschoppen hebben gezegd dat we niet mee mogen doen met het arresteren van joden; het werd zondag voorgelezen in onze kerk'. De hoofdcommissaris was niet onder de indruk.

In de gereformeerde kerkdiensten is deze oproep helaas niet voorgelezen, ofschoon naar we mogen aannemen de gewetensnood van gereformeerde agenten niet minder groot is geweest dan die van hervormde en katholieke. Voorzitter

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940–1945

Dienstweigering in Utrecht, een arrestatie in Renkum

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



van het synode-moderamen was ds. F.C. Meijster te Rotterdam. Uit het archief blijkt dat hij tegen afkondiging was.³⁴

Van Dijk heeft dit keer blijkbaar de voorzitter van het moderamen wél geraadpleegd, waartoe hij ook verplicht was. Een andere factor zal zijn geweest dat J. Donner in gijzeling was genomen.

Het feit dat deze kerkelijke oproep tot dienstweigering – in met name genoemde situaties – niet is voorgelezen in de gereformeerde kerken, heeft waarschijnlijk bijgedragen tot een voor sommigen uiterst gevaarlijke situatie.

Enkele weken later, op vrijdag 30 april 1943, brak de grote landelijke staking uit. De Duitsers kondigden het standrecht af: stakers konden ter plekke worden doodgeschoten. Dat is door het hele land ook gebeurd. Mijn broer en ik plakten die nacht een plakkaat aan: DOORSTAKEN. Op de terugweg, al vlak bij ons huis, werden we overvallen door twee politieagenten; mijn broer wist te ontsnappen, ik werd gearresteerd en meegenomen; ik ging het cachot in. Het liep met een sisser af, maar dat had anders gekund, want de volgende ochtend werden in het naburige Heveadorp zeven mannen standrechtelijk gefusilleerd.

Een van de twee agenten die me gepakt hadden was een gereformeerde broeder. Hij en ik zaten iedere zondag in dezelfde kerk. Was de oproep ‘God meer gehoorzaam zijn dan de mensen’ ook in onze kerk voorgelezen, dan had hij me die avond waarschijnlijk laten ontsnappen, want hij was een meelevend kerklid.

Vermeld dient nog te worden dat de politieagent in kwestie zich heeft gerehabiliteerd; want zomer 1944 werd ik, op de vlucht met een joodse onderduikster, neergeschoten door de SD. Toen, in het holst van de nacht, is diezelfde agent me te hulp geschoten en heeft zich met zijn collega beijverd om me uit de gevarezone en op een veilige plek te krijgen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Dienstweigering in Utrecht, een arrestatie in Renkum

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



³⁴ *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*, p. 106.

Verder zijn er geen belangrijke publieke protesten/verklaringen meer afgelegd: de joden waren hetzij gedepoteerd, hetzij ondergedoken. Het I.K.O. ondernam diverse stappen ten behoeve van de ‘gemengd-gehuwden’. Eén daarvan verdient het apart vermeld te worden.

Op 14 mei 1943 werden de gemengd-gehuwden die al in Westerbork waren (600 zonder, maar 103 met kinderen) voor de ‘vrijwillige’ keus gesteld: sterilisatie of deportatie. De zaak kwam ter ore van het te Amsterdam gevestigde ‘Adviesbureau ten bate van niet-Arische christenen’, opgezet door de hervormde predikant dr. J. Koopmans. Hij nam contact op met het I.K.O. en schreef het concept voor een protest. Dat werd door alle leden van het I.K.O. goedgekeurd, ondertekend en op 19 mei 1943 gezonden naar Seyss-Inquart; alles in vijf dagen, inderdaad een record. Abel Herzberg vond dat het ‘tot het mooiste Nederlands behoort dat ooit in het Duits geschreven is.’

Drie citaten:

(...) De sterilisatie betekent een schennis zowel van goddelijke geboden alsook van menselijk recht. Zij is de uiterste consequentie van een antichristelijke en volksvernietigende rassenleer, van een mateloze zelfverheffing, van een wereld- en levensbeschouwing die een waarlijk christelijk en menselijk leven onmogelijk maakt. (...)

Daarom zeggen de christelijke kerken in Nederland in opdracht van God en op grond van Zijn Woord tot Uwe Excellentie: het is de plicht van Uwe Excellentie de schandelijke praktijken dergenen, die de sterilisatie toepassen, te verhinderen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Dienstweigering in Utrecht, een arrestatie in Renkum

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Wij maken ons geen illusies (...) Maar (...) de levende God heeft macht ook het hart van Uwe Excellentie te neigen tot bekering en gehoorzaamheid. Dat bidden wij dus van God, Uwer Excellentie en ons lijdend volk ten goede.³⁵

2.11 Een verbluffende conclusie

Indertijd heb ik in *De Nederlandse kerken en de joden 1940–1945*, na de bespreking van de diverse protesten, een soort vergelijking gemaakt van de drie grootste kerken in Nederland: de hervormde, de rooms-katholieke, en de gereformeerde, wat betreft hun houding jegens de tijdens de Tweede Wereldoorlog vervolgte joden.

Daarbij waren de publieke protesten en het al of niet aflezen ervan niet het enige aspect. Van belang was ook, of een kerk oog had voor de bijbelse plaats van het joodse volk, met andere woorden: of bleek dat men de zogenaamde substitutietheologie ('de kerk is in de plaats van het joodse volk als verbondsvolk gekomen') had prijsgegeven. Zou dit bijbelstheologisch punt de graadmeter zijn, dan zou, naar ik vermoed, de hervormde kerk er het beste uitkomen; want daar was men het verst in het opnieuw doordenken van de plaats van het joodse volk.

Of men zou kunnen nagaan: door de leden van welke kerk zijn de meeste joden geholpen om onder te duiken? Naar het oordeel van L. de Jong hebben de gereformeerden op dit gebied het er – relatief – het beste afgebracht: ze vormden niet meer dan 8% van de bevolking en herbergden ongeveer een kwart van de joodse onderduikers.³⁶

Een derde vraag: in hoeverre heeft een kerk *publiekelijk* stelling genomen tegen de Duitse gruweldaden jegens de joden? Protesten die niet werden voorgelezen,

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolgning in Nederland 1940–1945

Een verbluffende conclusie

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



³⁵ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel II, p. 152-153.

³⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6, p. 333.

hadden weinig of geen zin: de Duitse machthebbers konden ze zonder meer aan de kant leggen. Maar de openbare afkondiging, in een tijd waarin radio en dagblad alleen bekendmaakten wat de bezettende macht goedgekeurd had, was een geducht wapen. Welnu, we komen tot de conclusie dat de katholieke kerk in Nederland zich in vergelijking met de andere kerken op dit punt het beste gehouden heeft.

Mijns inziens mag kennis van wat er in de loop der eeuwen door de katholieke vaders – dat waren de vaders, ook van de protestanten – jegens het joodse volk miszegt en misdaan is, er niet toe leiden dat men zijn ogen sluit voor het goede, geschied tijdens de Tweede Wereldoorlog. Veeleer vormt het verleden de donkere achtergrond, waartegen het opkomen voor de joden door de katholieke kerk in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog des te scherper contouren krijgt.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging in Nederland 1940–1945

Een verbluffende conclusie

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



3 Na 1945: ontwikkelingen en bewustwording

Het kan niet anders of onze kijk op het verleden, in dit geval op de Tweede Wereldoorlog en op *Auschwitz*, wordt mede bepaald door gebeurtenissen en ontwikkelingen die na 1945 plaats vonden (en omgekeerd). Daarom komt nu een beschrijving van ontwikkelingen en gebeurtenissen die voor mijn inzichten van belang zijn geweest.

3.1 Onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël

Ik zette zojuist uiteen dat de katholieke kerk in Nederland zich het beste gehouden heeft wat betreft het publieke protest tegen Hitlers vervolging der joden. Tegelijk werd duidelijk dat op een ander punt de hervormde kerk in vergelijking met katholieken en gereformeerden er het beste uit kwam: het opnieuw doordenken van de bijbelse plaats van het joodse volk en het prijsgeven van de zogenaamde substitutie- oftewel vervangingstheologie.

Eeuwenlang hebben christenen gemeend, dat het joodse volk wel eens het uitverkoren volk – het volk van God – was geweest maar dat daaraan met de komst van Jezus van Nazareth een einde was gekomen. Hij was immers door

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

Onopgeefbare
verbondenheid met
het volk Israël

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



zijn eigen volk niet als de Messias (Christus, gezalfde) aanvaard en daarom was sindsdien de kerk *in de plaats van* het joodse volk gekomen.

De apostel Paulus besteedt in zijn brief aan de christenen in Rome drie hoofdstukken (Romeinen 9–11) aan de positie van het joodse volk na de komst van Christus. Hoofdstuk 11 begint als volgt: ‘Dan is nu mijn vraag: heeft God zijn volk verstoten? Beslist niet.’

Even verder (vs. 16 e.v.) vergelijkt Paulus het volk Israël met een olijfboom: ‘En als nu sommige takken van de edele olijfboom zijn afgebroken en u [niet-joodse christenen, *JMS*], loten van een wilde olijfboom, tussen de overgebleven takken zijt geënt en mag delen in de vruchtbaarheid van de wortel, dan moet u zich niet boven de takken verheffen.’

Verderop (vs. 28–29) schrijft Paulus dan nog: ‘(...)God blijft hen [de joden] liefhebben omdat hij de aartsvaders heeft uitgekozen. De genade die God schenkt neemt hij nooit terug, wanneer hij iemand roept maakt hij dat nooit ongedaan. Dat betekent overigens volgens Paulus niet, dat het joodse volk boven alle kritiek verheven is. Zie Romeinen 2, vs. 9–11.

De Zwitserse theoloog Karl Barth is begonnen de positie van het volk Israël te her-overdenken en te herformuleren. In zijn voetspoor volgden in Nederland hervormde theologen zoals K.H. Miskotte, H. Berkhof, K. Kroon en vele anderen. Vervolgens kwam de herbezinning ook bij gereformeerden en katholieken op gang.³⁷ De gereformeerden namen zelfs de *onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël* op in hun kerkorde. Toen hervormden, gereformeerden en lutheranen zich verenigden tot de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) ging dat artikel in de kerkorde mee, mijns inziens terecht.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

Onopgeefbare
verbondenheid met
het volk Israël

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



³⁷ Voor de katholieken, zie Marcel Poorthuis en Theo Saleminck, *Een donkere spiegel – Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning*. Nijmegen, 2006; bijv. p. 734 e.v.

De uitspraak geldt uitdrukkelijk het volk Israël, niet de staat; ook dat is mijns inziens juist. De staat Israël heeft alle recht er te zijn en dat recht dient erkend te worden, maar geen enkele staat ter wereld dient zich te baseren op een godsdienstige legitimatie. Mijn (gereformeerde) generatie is opgegroeid met de slogan *God, Nederland en Oranje* maar dat is lang geleden. Die tijd is voorbij en dat is maar goed ook, want godsdienstige legitimatie leidt maar al te gemakkelijk tot nationalisme. Als Nederlander zal ik de politiek van Nederland kritisch dienen te volgen. Datzelfde geldt wat mij betreft ook de staat Israël, niet ofschoon maar juist omdat ik me met het volk Israël onopgeefbaar verbonden voel.

Toen in juni 1982 Israël Libanon binnenviel en die invasie tienduizenden doden kostte en honderdduizenden ontheemden, heeft de Raad van Kerken in Nederland een verklaring afgelegd. De kernzin luidt: *Juist vanwege onze verbondenheid met de weg van Israël mogen wij niet verzwijgen, dat wij op grond van ons verstaan van de Wet en de Profeten, de huidige weg van de staat Israël als heilloos moeten beschouwen.*

Deze zin was aan het door mij opgestelde concept toegevoegd door de toenmalige voorzitter van de Raad, prof. H. Berkhof. Toch had hij eerder en meer dan menig ander, in woord en geschrift van de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël getuigd. Juist vanuit die verbondenheid moest nu het woord ‘heilloos’ vallen over Israëls daden.

Eens was ik op bezoek bij de heer Ghazi Khoury, toenmalig vertegenwoordiger van de PLO te Den Haag. In de loop van het gesprek vertelde ik hem dat ook ik meen dat het joodse volk nog steeds het volk van het verbond is, en dat de kerk als zodanig niet in de plaats van het volk Israël is gekomen. Hij was zeer geschokt. Toen heb ik het volgende gezegd: ‘Als u van gedachten wisselt met een Nederlandse protestant en dit onderwerp ter sprake komt dan is mijn advies er niet verder op in te gaan; want alle kans dat uw gesprekspartner er veel meer van weet dan u. Beter is het daarom, dat onderwerp te laten liggen. U vraagt

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

Onopgeefbare
verbondenheid met
het volk Israël

[Website](#)

[Titelpagina](#)

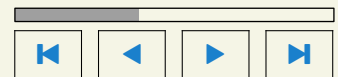
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



om gerechtigheid voor het palestijnse volk; mijn advies is om het gesprek te verleggen naar dát onderwerp, want het zoeken naar gerechtigheid dient het streven te zijn van het volk Israëel, evenals van u en van mij.’

3.2 1948

Met de stichting van de staat Israëel hebben we in Nederland meegeleefd, maar op afstand. Nederland was verwickeld in de zogenaamde politionele acties in Indonesië en de koude oorlog begon de aandacht in beslag te nemen. De vreugde in het Westen was wel groot en vrij algemeen: het joodse volk, eeuwenlang verstrooid onder de volken en ten dode toe vervolgd door Hitler, kreeg nu eindelijk een eigen staat, een toevluchtsoord in tijden van nood. De herinnering aan de verschrikkingen die het joodse volk tijdens de Tweede Wereldoorlog troffen, maakte dat de staat Israëel bij zowel joden als niet-joden veel sympathie genoot. Maar vooral bij het joodse volk riep de stichting van de nieuwe staat diepe gevoelens van verbondenheid en trots op; ook bij wie ervan afzag zich zelf in de joodse staat te vestigen.

Een voorbeeld is Isaac Lipschitz. Hij schreef het boekje *Onbestelbaar – Herinneringen in briefvorm aan de jodenvervolging in Rotterdam*³⁸, dat gratis in heel Rotterdam verspreid werd. Het is een aangrijpend relaas. Een citaat: ‘En de joden hebben een eigen land, een eigen staat gekregen. ‘Gekregen’ is eigenlijk niet het goede woord, want ze hebben er hard voor moeten vechten. De joden over de hele wereld werden opgeroepen om te komen helpen. Ik ben er als vrijwilliger heen gegaan (...). Waar ik het meest trots op ben en wat me nog vaak voldoening

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

1948

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



³⁸ Isaac Lipschitz, *Onbestelbaar – Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam*. Laren NH), 2008.

geeft is dat ik in 1948 als vrijwilliger heb dienst genomen in het leger van Israël' (p. 48–49).

Wat de stichting van de staat Israël voor het palestijnse volk betekende bleef grotendeels buiten beeld, en voor zover daar al over werd bericht nam de publieke opinie in het Westen er nauwelijks nota van.

Het zou ondoenlijk zijn alle belangrijke gebeurtenissen zelfs maar te vermelden. Voor een mijns inziens betrouwbaar relaas verwijs ik naar *Righteous Victims – A History of the Zionist-Arab Conflict*³⁹ van de Israëlische historicus Benny Morris.

Morris werd bekend door zijn proefschrift *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947–1949*,⁴⁰ gepubliceerd in het jaar 1987. Daarin geeft hij op archiefonderzoek gebaseerde feiten van de Israëlische betrokkenheid bij de vlucht van 700.000 palestijnen rondom de stichting van de staat Israël en prikt daarbij een aantal mythen door. Het boek leidde tot opschudding in Israël. Meer recentelijk verscheen van Morris *1948 – The First Arab-Israeli War*.⁴¹ Hij doceert tegenwoordig moderne joodse geschiedenis aan de universiteit van Bersheva.

In een lang interview met Morris in het Israëlische dagblad Haaretz blijkt dat zijn politieke standpunt in de loop der jaren is verschoven van 'links' naar 'rechts'. Zijn proefschrift droeg hij indertijd op aan zijn moeder, *from whom I may have inherited a way of thinking*, en zijn vader. Zijn ouders waren lid van een kibboets van de meest linkse variant.

³⁹ Benny Morris, *Righteous Victims – A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001*. New York, 2001; tweede druk. Een pocket die 784 bladzijden telt en slechts mei 18,- kost. Af te korten als *Victims*.

⁴⁰ Benny Morris, *The Birth of the Palestinian refugee problem, 1947–1949*. Cambridge, 1987. Af te korten als *Birth*.

⁴¹ Benny Morris, *1948 – The First Arab-Israeli War*. London, 2008.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

1948

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



In bovengenoemd interview (9 januari 2004) zegt Morris ondermeer: ‘In een bepaalde situatie is verdrijving [*expulsion*] geen oorlogsmisdaad. Ik denk niet dat de verdrijvingen in 1948 oorlogsmisdaden waren. Je kunt geen omelet maken zonder eieren stuk te slaan. Je moet wel vuile handen maken.(...) Ook de grote Amerikaanse democratie kon niet gesticht zijn zonder de vernietiging van de indianen.’

Dit neemt niet weg dat hij als historicus te werk gaat met een scrupuleuze nauwkeurigheid en eerlijkheid. Zo vermeldt Morris dat Herzl in zijn dagboek (1895!) al opperde hoe men de niet-joodse bevolking zou kunnen kwijtraken⁴² en dat in de zionistische beweging binnenskamers al jaren van tevoren werd overlegd over de *transfer* (tegenwoordig etnische zuivering genoemd)⁴³ die ten slotte in de jaren 1947–1949 plaatsvond.

Hij schroomt niet publiekelijk een eerder ingenomen standpunt zo nodig te herzien. Zo schrijft hij in zijn proefschrift nog dat het palestijns vluchtelingenprobleem geboren was uit oorlog, niet uit een vooropgezet plan (*born of war, not by design*).⁴⁴ Later, na verdergaand archiefonderzoek, erkende hij zich op dit punt vergist te hebben.⁴⁵

Zeer interessant zijn Morris’ conclusies, negentien bladzijden aan het eind. Hij legt bijvoorbeeld uit hoe het kwam dat de zionisten er op grote schaal in slaagden om de Arabieren niet te ‘zien’: ‘Een derde factor kan de wens geweest zijn schuldgevoelens te onderdrukken. De zionisten hadden het voornemen de Arabieren politiek en zelfs fysiek te beroven (*dispossessing*) en ze weg te dringen;

⁴² Benny Morris, *Righteous Victims – A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001*, p. 21-22.

⁴³ Benny Morris, *Righteous Victims – A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001*.

⁴⁴ Benny Morris, *The Birth of the Palestinian refugee problem, 1947-1949*, p. 286.

⁴⁵ B. Morris, *Revisiting the Palestinian Exodus of 1948*. In: E.L. Rogan and S. Shlaim, *The War for Palestine – Rewriting the History of 1948*. Cambridge, 2002.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

1948

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



hun onderneming, hoe zeer ook gerechtvaardigd in termen van joods lijden en wanhoop, was moreel beschouwd in zekere mate dubieus'.⁴⁶

3.3 De Zesdaagse Oorlog

In het volgende zal ik met name aandacht schenken aan gebeurtenissen waarbij ik ooggetuige en/of persoonlijk betrokken was en die mede daardoor mijn eigen inzicht verdiept of soms ook veranderd hebben; een proces van bewustwording dat min of meer parallel liep met wat er ook in Nederland gebeurde.

Voorjaar 1958 vertrok ik met vrouw en kinderen naar Tiberias. Negen jaar lang hebben we daar in betrekkelijke rust geleefd, maar voorjaar 1967 was er opeens de dreiging van een oorlog en die dreiging nam steeds toe. In Caïro, Amman en Damascus riepen volksmenigten: 'Dood aan de joden, we zullen Israël vernietigen', en zo voort. Een en ander werd uitvoerig in Israël in het bioscoopjournaal vertoond – tv was toen nog niet algemeen in Israël - en het maakte diepe indruk: de mogelijkheid van een tweede Holocaust leek op ons af te komen. Na afloop van de oorlog bleken de inlichtingendiensten van het Westen het geweten te hebben: in geval van oorlog zal Israël in een paar weken overwinnen. Wij wisten dat niet en hebben het ook niet vermoed.⁴⁷

Het liep tegen de zomer en de scholen zouden wegens vakantie sluiten. Menig joodse grootouder in Europa of de vs schreef aan de kinderen in Israël: 'Jullie moet natuurlijk blijven, maar laat mijn kleinkinderen hier komen logeren, totdat het onweer voorbij is'. In die geest schreef ook mijn moeder; ons kindertal was inmiddels gegroeid tot vijf. We hebben dat toen met de oudste twee (toen twaalf

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

De Zesdaagse Oorlog

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁴⁶ Benny Morris, *Righteous Victims – A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001*, p. 678.

⁴⁷ Voor een uitvoeriger verslag: *Soms moet een mens kleur bekennen*, p. 190-195.

en tien) besproken, maar hun antwoord was duidelijk: ‘Jullie zijn solidair met Israël en wij met jullie’.

De afloop is bekend: op maandagmorgen 5 juni 1967 deelde Israël de eerste en beslissende klap uit; het slaagde erin binnen een half uur met behulp van superieure gevechtsvliegtuigen van Franse makelij, de mirages, de complete Egyptische, Syrische en Jordaanse luchtmacht op de grond te vernietigen. Daarmee was de oorlog in feite beslist. De Israëlische landmacht maakte vervolgens korte metten met het Egyptische leger in de Sinaï-woestijn, veroverde het oude gedeelte van de stad Jeruzalem en bezette het gedeelte van het tot dan toe door Jordanië bezet gehouden gedeelte van de Westelijke Jordaanoever. Op de vijfde dag, vrijdag, trok een onafzienbare colonne van tanks, geschut en militaire voertuigen door Tiberias, langs de weg waaraan het Schotse centrum en ook ons huis gelegen waren, naar het noorden. We begrepen: er wordt nog afgerekend met Syrië. Die dag hebben wij als gezin met vele anderen urenlang langs de kant van de weg staan juichen en zwaaien naar de voorbijtrekkende soldaten. De volgende dag veroverde Israël de Golan-hoogte. Israëls overwinning was compleet. We hebben die toen als een godswonder ervaren. Een Amerikaanse christen-zionist schreef een brochure: ‘*Six Days, Seven Miracles*’, waarop het commentaar van mijn Amsterdamse collega ds. Kleijs Kroon was: ‘het waren geen mirakels, het waren mirages!’

De palestijnen waren intussen door de loop der gebeurtenissen wel zichtbaar geworden en hun lot zou na de Zesdaagse Oorlog in toenemende mate ter sprake komen.

3.4 Bezoek aan Damascus

Augustus 1970 werd ik staf lid van de Wereldraad van Kerken (WvK) te Genève. Namens de Wereldraad heb ik, in samenwerking met de Raad van Kerken in het

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

Bezoek aan Damascus

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Midden-Oosten, een consultatie georganiseerd tussen theologen uit het Westen en uit het Midden-Oosten. September 1973 werd die gehouden in een dorpje dichtbij Beiroet. De standpunten bleken zoals verwacht ver uit elkaar te liggen.

Op een vrije middag hebben we toen een bezoek aan een palestijns vluchtelingenkamp gebracht en dat was een schokkende ervaring. Het zou voor mij niet bij die ene keer blijven.

Kort daarop brak de zogenaamde Yom Kippoer- of oktober-oorlog uit (oktober 1973). De aanval van Egypte en Syrië kwam als een volkomen verrassing en het bestaan van de staat Israël leek een moment op het spel te staan. Het Israëlijsche leger zat dringend verlegen om munitie en reserveonderdelen en vroeg Nederland erom.

Max van der Stoel (minister van buitenlandse zaken) was tegen, minister-president Joop den Uyl wist officieel van niets en minister van defensie Vredeling stuurde het gevraagde, in het geheim, zonder iemand erin te kennen. Later zei hij: ‘Van der Stoel had gelijk, het was onverantwoord, maar het was ook onverantwoord als de Israëli’s eraan gingen. Ja, dat moet je dan afwegen. Ik heb die rotoorlog van ’40-’45 meegemaakt. Zoiets wil je niet nog eens zien gebeuren.’⁴⁸

Mijn collega Leopoldo Nilus van de Wereldraad van Kerken en ik maakten een rondreis door het Midden-Oosten om de kerken en overheden aldaar het medeleven van de Wereldraad van Kerken te betuigen.⁴⁹ We deden Jeruzalem het eerst aan en daar vroeg men ons om, indien enigszins mogelijk, door Syrië neergeschoten en gevangen gehouden piloten te bezoeken die naar verluide gemarteld werden.

We kwamen via Beiroet na veel wederwaardigheden in Damaskus en we kregen toestemming om twee gevangenen te ontmoeten. Mij viel de taak toe vragen

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

Bezoek aan Damascus

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁴⁸ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987* – Dromer en doordouwer. Amsterdam, 2008, p. 306.

⁴⁹ Uitvoering in *Soms moet een mens kleur bekennen*, p. 224-228.

aan hen te stellen. Het aardige was: ik stelde een vraag in het Engels die daarop vertaald werd in het Arabisch en vervolgens in het Ivriet. Het antwoord kwam langs de omgekeerde route. Dientengevolge hoorde ik onmiddellijk wat de piloten zeiden. De Syriërs wisten niet dat ik Ivriet beheerste en dus hun vertaling kon checken. De piloten leken vrij opgewekt en in redelijke conditie. We hadden de indruk dat ze niet gemarteld waren. Maar onlangs, in 2010, had ik – na zoveel jaren ongedacht en onverwacht – een ontmoeting met één van hen, die me vertelde dat ons bezoek zoveel voor hem en zijn kameraad betekend had, juist omdat de behandeling slecht was geweest en hun situatie uitzichtloos.

Terug in Genève rapporteerde ik direct een en ander op de Israëliëse ambassade: de namen van de piloten en hun legernummer, enz. Men betuigde waardering voor wat we gedaan hadden maar verzocht ons er verder geen ruchtbaarheid aan te geven. Blijkbaar was men niet alleen bezorgd geweest over het lot der krijgsgevangenen maar wilde men ook met verhalen over martelingen Syrië in diskrediet brengen.

Kort daarop kwam de opperrabbijn van Genève, dr. Safran, naar de Wereldraad, ons smeken toch wat voor de in Syrië gevangen piloten te doen. We vertelden wat we al gedaan hadden. Dr. Safran vroeg: ‘Mag ik dit melden aan de opperrabbijn van Israël?’ Daar had de Wereldraad geen bezwaar tegen. De volgende dag werd ik opgebeld vanuit Jeruzalem door een journalist: ‘Zoudt u uw verhaal over het bezoek aan onze piloten willen doen, eerst in het Engels en dan in het Ivriet? En vindt u het goed dat we het op de band opnemen en uitzenden?’ Nog diezelfde dag werd mijn relaas in beide talen enkele malen uitgezonden via de Israëliëse radio.

Enige tijd later bezocht ik dr. S. Colbi, toenmalig hoofd van de afdeling Kerken van het Israëliëse ministerie van godsdiensten. Hij zei: ‘We willen u graag een vriendelijkheid bewijzen; wat wilt u?’ Nu had ik kort daarvoor een palestijn uit Ramalla op mijn bureau gehad; kort voordat Israël de Westoever bezette was hij

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

Bezoek aan Damascus

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



in Duitsland medicijnen gaan studeren, had een Duits meisje getrouwd en wilde nu als arts terug naar Ramalla, temeer omdat zijn vader ernstig ziek was en hij als oudste zoon zijn vader wilde bijstaan. Hij kreeg geen visum. Palestijnen uit het bezette gebied die juni 1967 in het buitenland waren mochten niet terug. Dat gold ook voor de uit Nabloes afkomstige palestijnse gemeenschap in Vlaardingen. Ik vroeg dr. Colbi deze palestijnse arts een visum te geven.

Dr. Colbi keek wat schichtig en zei: ‘Dat kunnen we niet doen, want dat zou een precedent scheppen. Vraagt u iets anders.’ Daar heb ik van afgezien.

3.5 De man van de PLO in Den Haag⁵⁰

Na terugkomst in Nederland (april 1975) werd ik, behalve predikant in een gemeente en later in twee verpleeghuizen, ook lid van de Sectie Internationale Zaken (sIZ) van de Raad van Kerken in Nederland. Voorzitter van de sIZ was mevrouw Marga Klompé, voorzitter van de Raad was op dat moment prof. H. Berkhof en later prof. D.C. Mulder. Als lid van de Sectie ben ik nog twaalf jaar direct betrokken geweest bij het Israëlich-palestijns conflict. Dat waren bewogen jaren. Israël sloot, enige tijd na het onverwachte bezoek van de Egyptische president Sadat aan Jeruzalem, vrede met Egypte (1979). De *Palestinian Liberation Organisation* (PLO) bleef daarbij buiten spel.

Het was gebruikelijk dat het bestuur van de Raad van Kerken eens per jaar de Israëliche ambassadeur ontving. Nu had de Raad al lang gepleit voor wederzijdse erkenning van de twee partijen in het conflict, Israël en de palestijnen. Het leek logisch om dan ook als Raad contact met de PLO op te nemen, maar Israël boycotte de PLO; het was Israëliche staatsburgers zelfs bij wet verboden een lid van de PLO te ontmoeten. De PLO had een vertegenwoordiger in Den Haag, de

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

De man van de PLO
in Den Haag⁵¹

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁵⁰ Uitvoeriger in *Soms moet een mens kleur bekennen*, p. 264-286.

heer Ghazi Khoury, een in Bethlehem geboren christen-palestijn en lutheraan. Hij behoorde tot de vleugel van de PLO die vóór onderhandelingen met Israël was; zijn leven werd daarom bedreigd door palestijnse extremisten en daarom werd hij zwaar bewaakt door een Nederlandse veiligheidsdienst. Ook in Nederland lag de zaak gevoelig. Het was onze minister van buitenlandse zaken niet toegestaan de heer Khoury te ontmoeten (alleen lagere ambtenaren van zijn ministerie) want dat zou in de ogen van Israël een vorm van erkenning van de PLO zijn. Ondanks deze complexe verhoudingen heeft het bestuur van de Raad van Kerken, onder voorzitterschap van prof. D.C. Mulder, toen besloten de heer Khoury te ontvangen.

Men ging daarbij niet over één nacht ijs. Er vond overleg plaats ten huize van mevrouw Klompé. Aanwezig waren voorzitter van de Raad prof. Mulder, secretaris ds. Wim van der Zee, vice-voorzitter (later voorzitter) van de Sectie, dr. Albert van den Heuvel, vanwege Khoury's lutherse achtergrond ook een vooraanstaand lutheraan, en ik. De lutheraan vond bij nader inzien de zaak te heikel en zag na die eerste bijeenkomst van verdere deelname af.

Er vond een tweede overleg plaats, nu met de heer Khoury erbij, waarbij de veiligheidsdienst eerst de woning van mevrouw Klompé controleerde op de mogelijke aanwezigheid van terroristen of bommen; ze vond die veiligheidscontrole prachtig. Oktober 1984 vond de officiële ontvangst plaats, met daarna een perscommuniqué. Er kwam een vracht van protesten zowel uit protestantse als uit joodse kring.

Een vooraanstaand lid van de joodse gemeenschap, met wie ik een vriendschappelijke relatie onderhield, schreef een uiterst scherpe brief. Hem heb ik ook persoonlijk geantwoord. In dat antwoord noemde ik Israëls politiek om de PLO te boycotten zowel onrechtvaardig als kortzichtig. Het grootste deel van mijn betoog staat afgedrukt in *Soms moet een mens kleur bekennen – een terugblik op 70 jaar*. Dat verscheen eind 1992. Een exemplaar stuurde ik mijn joodse relatie

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

De man van de PLO
in Den Haag⁵²

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



toe. Hij belde me op en zei: ‘Je had toen gelijk, en je krijgt van mij nu ook gelijk’. Kort daarop werd bekend dat Israël en de PLO in het geheim al maanden aan het onderhandelen waren. Daar moet hij van geweten hebben.

Nu, meer dan 25 jaar later, boycot Israël Hamas. Het Westen, ook Nederland, volgt die lijn of legt er zich bij neer. Opnieuw is naar mijn mening deze politiek niet alleen onrechtvaardig maar ook kortzichtig.

3.6 De joodse kolonisten en Hamas

In de loop der jaren heb ik het Midden-Oosten diverse keren bezocht; in 1984 als lid van een delegatie van de Raad van Kerken onder leiding van de toenmalige secretaris ds. Wim van der Zee, soms in een groep, enkele malen privé. Zo ben ik najaar 1989 in Israël en de bezette gebieden geweest tijdens de eerste Intifada. In een door orthodox-joodse kolonisten gestichte nederzetting op de Westoever heb ik toen Pinchas met diens gezin bezocht. Zijn moeder was als jonge vrouw ondergedoken geweest bij een oom en tante van me, na de oorlog naar Israël gegaan en daar getrouwd met een evenals zij orthodoxe man. Vaak was ik bij hen over de vloer geweest.

Pinchas, die ik jaren geleden als jongetje kende, was een man geworden. Hij heeft een prachtige baard en zachte ogen. Maar terwijl hij en ik van gedachten wisselen, worden zijn ogen fel en zijn stem scherp. ‘Als een Arabier [het woord ‘palestijn’ gebruikt Pinchas niet] zich misdraagt bijvoorbeeld door het gooien van stenen, dan hoort hij thuis in de gevangenis. Misdraagt hij zich een tweede keer dan is hij een crimineel en moet over de grens gezet worden.’

‘Hebben de palestijnen het recht om in dit land te wonen?’, zo vraag ik, waarop Pinchas antwoordt: ‘In principe niet want het hele land is van ons. Koning David had zelfs meer dan wij nu hebben: het over-Jordaanse [het tegenwoordige

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

De joodse kolonisten
en Hamas

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Jordanië]. Dat behoort eigenlijk ook aan ons. Maar Judea en Samaria [het in 1967 veroverde en sindsdien bezet gehouden gebied] krijgen ze nooit. God heeft het ons immers onder ede beloofd.’

De kolonisten zijn bewapend. Op 25 februari 1994 gebruikte de kolonisten-arts Baruch Goldstein zijn dienstwapen tegen palestijnen die in de moskee bij het graf van Abraham aan het bidden waren en doodde er 29; tot hijzelf werd gedood. Zijn graf is voor de kolonisten een bedevaartsoord geworden. Op 4 november 1995 vermoordde de orthodoxe Israëli Yigal Amir tijdens een vredesbetoging de toenmalige Israëlische premier Yitschak Rabin, met de uitdrukkelijke bedoeling de vredesonderhandelingen te doorkruisen en zo teruggave van gebied te voorkomen. Dat is hem gelukt.

Op de eerste intifada, die begon met stenen gooien, volgde de veel bloediger tweede intifada (2000–2005). Hamas won aan invloed onder de palestijnse bevolking in het bezette gebied, ten koste van de PLO, en dat proces werd eerst door Israël nota bene bevorderd, want men wilde de PLO de wind uit de zeilen nemen. Yasser Arafat kwam steeds meer buiten spel te staan. Palestijnse zelfmoordaanlagen schokten de wereld.

Eerste minister Ariël Sjaron besloot tot terugtrekking uit de Gaza-strook waarvan alle toegangswegen evenwel onder volledige controle van Israël bleven. Kort daarop raakte Sjaron in coma en hij is dat nog steeds (maart 2010). Onder de palestijnen in het bezette gebied werden, met internationaal toezicht, verkiezingen gehouden. Daarin won Hamas verrassend van de PLO, werd desondanks buiten de palestijnse regering gehouden maar greep met succes naar de macht in de Gaza-strook.

De oorlog met Hezbollah in Zuid-Libanon, in 2006, schokte het Israëlische zelfvertrouwen. Mogelijk mede daarom viel het met groot machtsvertoon in de oorlog van eind december 2008 tot begin 2009 de Gazastrook binnen, met het argument een eind te willen maken aan de palestijnse raketbeschietingen vanuit

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

De joodse kolonisten
en Hamas

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



de Gazastrook op het zuiden van Israël. Het gevolg: 1400 palestijnse doden, 13 Israëlische; en Hamas is nog steeds aan de macht in de Gazastrook. Israël, de vs en ook de EU sluiten deelname van Hamas aan vredesbesprekingen uit. Intussen gaat Israël door met de kolonisatie van het bezette gebied en het wegdrukken van de Palestijnen uit Oost-Jeruzalem. De vs en de EU protesteren daartegen maar doen verder niets. Het is een meten met twee maten.

Velen – ook ik – hebben gehoopt dat de staat Israël een veilige haven zou worden voor joden, waar ook ter wereld vervolgd. Het tegendeel lijkt steeds meer het geval te worden. De twee volken doen elkaar wederzijds gruwelijke dingen aan, waarbij het aantal slachtoffers onder de Palestijnen vele malen groter is dan aan de kant van Israël. Dat zal waarschijnlijk nog geruime tijd zo blijven, want militair gezien is Israël onaantastbaar.

Intussen lijkt de publieke opinie ook in het Westen zich langzaam (zoals een olietanker langzaam van koers verandert) zich tegen Israël te keren; zo is het ook met Zuid-Afrika gegaan. Nu al zeiden zowel aartsbisschop Desmond Tutu als ex-president van de vs Jimmy Carter: ‘De toestand in het door Israël bezette gebied is erger dan apartheid’. Het kwam hun op felle tegenwerpingen soms grenzend aan pogingen tot karaktermoord te staan. In Nederland haalde zich een aantal jaren geleden de socioloog J.A.A. Van Doorn, columnist bij de NRC, de woede op de hals van de heer G.J.B. Hilterman, die zijn columns ‘antisemitisch, althans anti-Israël’ noemde. Er volgde een hele rel en de NRC ontsloeg Van Doorn als columnist.

Toch lijkt het grootste gevaar dat Israël bedreigt, niet de dreigende omzwaai in de publieke opinie in het Westen, maar het bestaan van de joodse kolonisten en hun aanhang, een groep van bewapende zeloten die steeds meer een staat in de staat vormt.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

De joodse kolonisten
en Hamas

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Hamas heeft verklaard om, indien Israël bereid is het bezette gebied te ont-ruimen, de uitslag van een referendum onder de palestijnse bevolking over een vredesverdrag met Israël te zullen aanvaarden en dat referendum zou zonder enige twijfel positief uitvallen.

De kolonisten daarentegen zullen zich tegen iedere teruggave van bezet gebied gewapenderhand verzetten. Het Westen zou economische druk op beide partijen kunnen uitoefenen maar het mist daartoe de politieke wil. Daarmee wordt het mijns inziens mede verantwoordelijk voor de impasse in het vredesproces, en voor de ondergang van Israël op termijn.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Na 1945:
ontwikkelingen en
bewustwording

De joodse kolonisten
en Hamas

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



4 | Gedenken in onze tijd

4.1 Christelijke theologie na Auschwitz

Het was al eerder bekend: in de loop der eeuwen hebben kerk en christenen zich menigmaal schuldig gemaakt aan de zonde van het antisemitisme. Uitvoerig had daarover Jules Isaac bericht in zijn *L'enseignement du mépris* (1963), dat in het Nederlands gepubliceerd werd onder de titel *De katechese der verguizing*.⁵³

Toch maakte Hans Jansens *Christelijke theologie na Auschwitz*⁵⁴ diepe indruk in kerkelijke kringen. Men kan het vergelijken met de verschijning van J. Pressers *Ondergang*: de omvang en verschrikking van de moord op de Nederlandse joden was daarvoor bekend maar drong nu pas goed door tot het bewustzijn. Voor het in gang zetten van deze bewustwording inzake christelijk/kerkelijk antisemitisme verdient Jansen waardering.

Jansens *Christelijke theologie na Auschwitz* is, aldus Rochus Zuurmond, 'een kolossale materiaalverzameling en er staan dingen in die velen ten onrechte niet weten.'⁵⁵

⁵³ Nijmegen, zonder jaar.

⁵⁴ Hans Jansen, *Christelijke theologie na Auschwitz*; deel I, *Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*. 's-Gravenhage, 1981.

[Website](#)

[Titelpagina](#)

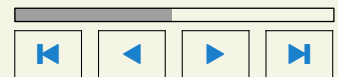
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Zuurmond vervolgt dan: ‘maar Jansen werkt met secundaire bronnen waar- onder bedenkelijke. De citaten zijn vaak uit hun verband gerukt en tendentiekus weergegeven.’ Uit het werk van klassieke en moderne theologen ‘wordt een hap en een snap opgepakt om als bewijspiaats te dienen voor de these dat het christendom schuldig is aan Auschwitz. Het boek krijgt daardoor iets Jehovah-getuige- achtigs (...) Alle teksten worden gesneden op maat van deze ene stelling. Kortom, ‘De verwerking van het materiaal is onkritiek, onhistoriek, nodeloos wijdlopieg, moraliserend. Daardoor schiet het zijn doel m.i. volledig voorbij.’ Zuurmonds kritiek lijkt me terecht.

Een voorbeeld van dat ‘op maat snijden is te vinden in Jansens uitvoerige artikel *Gehoorzamer dan de paus*’,⁵⁶ waarin hij mijn *De Nederlandse kerken en de joden 1940–1945* besprak. Dat aartsbisschop de Jong het goed gedaan had, bestreed Jansen, want Jansens uitgangspunt is: Toen het voor de aartsbisschop onomstotelijk duidelijk was geworden dat de joden met de dood bedreigd werden, heeft hij zich samen met de andere bisschoppen onverzettelijk gedragen in zijn openlijke protest tegen de gruweldaden van Hitler. (...) Maar in tegenstelling tot enkele protestantse kerken *heeft het Nederlandse episcopaat nooit het apartheidbeleid met betrekking tot de joden met even zoveel woorden veroordeeld.*’ (cursivering door mij, JMS)

Jansen voerde twee argumenten aan voor deze bewering. Het eerste was: toen in najaar 1940 het Convent van Kerken tegen de ‘apartheidspolitiek’ met betrekking tot de joden had geprotesteerd, overwogen de bisschoppen hetzelfde te doen, maar ze zagen hiervan af omdat de meningen van de bisschoppen verdeeld waren. De tegenstanders onder de bisschoppen hadden geen reden om van het

⁵⁵ Rochus Zuurmond, *Anti-semitisme in het ‘Nieuwe Testament’?* In: *Kroongetuigen* – Werkschrift voor leerhuis 13:50 PM liturgie, mei 1982; p. 97.

⁵⁶ HN-Magazine, 28 juli 1990.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Christelijke theologie
na Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



sinds 1933 gevolgd beleid met betrekking tot de apartheidspolitiek van de nazi's af te wijken; aldus Jansen.

Die bewering klopt niet met de feiten. Najaar 1940 liet aartsbisschop De Jong zijn voorstel om te protesteren onder de andere vier bisschoppen circuleren; iedere bisschop schreef daarop zijn mening. Die brief ligt in het aartsbisschoppelijk archief. De bisschoppen waren het eens over het sturen van een protest maar bisschop A.F. Diepen van 's-Hertogenbosch was 'sterk tegen voorlezing van de preekstoel.' Bisschop J.P. Huibers van Haarlem vond: 'Wanneer de Bisschoppen *namens het katholieke volk* spreken tot de Rijkscommissaris, dan heeft dit volk ook recht dit te weten.' Vanwege dit meningsverschil ging het niet door; de bisschoppen waren alle vijf bereid bij Seyss-Inquart te protesteren, najaar 1940 al.⁵⁷

Door archiefonderzoek kan men heel wat aan de weet komen. Heeft Jansen ooit onderzoek gedaan in het aartsbisschoppelijk archief te Utrecht?

Jansens tweede argument was het volgende. Voor de audiëntie bij Seyss-Inquart (17 februari 1942) hadden de kerken een memorandum bij hem ingediend waarin ondermeer stond: 'De kerken onthouden zich hier van een beoordeling van het antisemitisme, dat ze overigens vanuit christelijke beweegredenen principieel afwijzen. Ook wensen zij nu niet een debat te openen over de politieke maatregelen in het algemeen.' Jansen meent dan dat het aartsbisschop J. de Jong en Mgr. F.A.E.H. van de Loo waren die niet over de politieke maatregelen wilden praten, en dat die twee zinnen uit hun koker kwamen 'omdat dan het traditionele beleid van hun kerk met betrekking tot de joden ter sprake zou komen.' Hij voert daarvoor verder geen enkel bewijs aan.

Maar tijdens de audiëntie bij Seyss-Inquart was het nu juist mgr. Van de Loo die terugkwam op het lot der joden (er waren ook andere punten aan de orde):

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Christelijke theologie
na Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁵⁷ Archief van het Aartsbisdom Utrecht, doos bisschoppen vergaderingen 1940-1943.

‘Wat de joden betreft, werd de Rijkscommissaris er door mij aan herinnerd (...) dat de hoogste christelijke norm niet ras, bloed en bodem was, maar de wet van het Evangelie, die rassenhaat categorisch veroordeelde.’

Minder zwaar is Jansen aan te rekenen dat hij in details vaak onnauwkeurig is. Zo schrijft hij in het bovengenoemde artikel *Seys-Inquart*, met een s te weinig dus; en hij gaat ervan uit dat de door mij in *The Grey Book* aangehaalde bisschop van Württemberg D. Wurm katholiek was, ofschoon hij bij zorgvuldiger lezen had geweten dat het om een echte lutheraan ging. Wat Jansens bespreking van de houding van de Nederlandse kerken tijdens de Tweede Wereldoorlog betreft, komt daar mijns inziens nog een bezwaar bij.

Jansen is geboren in augustus 1931. Toen de Tweede Wereldoorlog uitbrak was hij acht jaar oud, nog een kind. Later zou hij katholiek priester worden, en nog later uittreden en hervormd predikant worden. Hij heeft dus niet aan den lijve ondervonden wat het betekende om ambtsdrager van de kerk te zijn in oorlogstijd. Hij toont niet ook maar iets te beseffen van de angst en het zweet uit die tijd, van de voorganger – pastoor of dominee – die een de Duitsers onwelgevallige verklaring voorlas; of betrokken was bij de opstelling ervan, bij voorbeeld als bisschop of als synodelid.

In een interview over Jansen met dagblad *Trouw*⁵⁸ zou ik zeggen: ‘Sommige scribenten over de Tweede Wereldoorlog lijken te schrijven vanuit de eigen veilige studeerkamer, zonder iets te beseffen van de angst en de pijn van toen; zonder zelfs maar te proberen zich in de situatie van toen te verplaatsen.’ Daarbij citeerde ik de joodse spreuk, toegeschreven aan Hillel: ‘Veroordeel je naaste niet, eer je in zijn situatie komt.’⁵⁹ Dat betekent uiteraard niet, dat een jongere generatie nooit over een kwestie die tijdens de Tweede Wereldoorlog speelde,

⁵⁸ Interview met Leontine Veerman, *Trouw*, 2 mei 1991.

⁵⁹ Spreuken der vaders, II, 5.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Christelijke theologie
na Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



een oordeel mag vellen; wel, dat men dan allereerst dient te proberen zich echt in de situatie van toen in te leven, opdat het oordeel billijk is.

Jansen bekleedde een leerstoel aan de Vrije Universiteit te Brussel over de geschiedenis van christelijke literatuur over jodendom en joden. Sinds 2002 is hij verbonden aan het Simon Wiesenthal Instituut te Brussel. Hij publiceerde *Van jodenhaat tot zelfmoordterrorisme. Over de islamisering van het Europese antisemitisme in het Midden-Oosten*, in 2006. Poorthuis en Saleminck geven een kort commentaar op dit boek; met instemming citeer ik: ‘(...) Enerzijds suggereert de *ondertitel* terecht dat veel Arabisch antisemitisme van Europese oorsprong is, anderzijds impliceert de *titel* dat het zelfmoordterrorisme tegen Israël (lees: de palestijnse aanslagen) óók uiting van het eeuwenoude antisemitisme is. Daarmee wordt een politiek conflict op ontoelaatbare wijze genegeerd en wordt het palestijnse standpunt als antisemitisme gediskwalificeerd.’⁶⁰

4.2 Uitspraak van de PKN-synode, anno 2008

Het is nu bijna zeventig jaar geleden dat ik tijdens een kerkdienst geraakt werd door het voorlezen van een herderlijk schrijven van de synode. Ruim twintig jaar nadien zou Kadisj Luz in het Israëliische parlement zeggen: ‘Toen wij vervolgd werden hield de kerk zich stil.’ Een en ander maakte dat ik bij de kwestie betrokken raakte, er als het ware ingezogen werd. Het resultaat was *The Grey Book*, in het jaar 1969, en nog weer ruim twintig jaar daarna *De Nederlandse kerken en de joden 1940–1945*, in 1990.

April 2008, bijna vijftig jaar na de uitspraak van Kadis Luz die me stimuleerde tot onderzoek en het publiceren van *The Grey Book*, gaat het opnieuw over de

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Uitspraak van de
PKN-synode, anno
2008

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁶⁰ Marcel Poorthuis en Theo Saleminck, *Een donkere spiegel – Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning*. Nijmegen, 2006, p. 781.

houding van kerk en christenen inzake de vervolgde joden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Aanleiding was een officiële nota van de synode van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN): *Het Israëliisch-Palestijns conflict – Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland*, afgekort: de IP-nota. Uitspraken in deze nota vroegen om een reactie, evenals eens die van Kadisj Luz in het Israëliische parlement.

De synode verdient mijns inziens waardering voor het feit dat men zich waagt aan uitspraken over het Israëliisch-palestijns conflict, waarover zowel buiten als binnen de kerk verschillend wordt gedacht. In oorlogstijd werd reikhalzend uitgezien naar een duidelijke uitspraak van de kerk. Nu is dat niet het geval en bovendien lopen de meningen over wat er dan gezegd dient te worden zeer uiteen.

De vervolging van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog komt in de IP-nota aan de orde op p. 28, waar men spreekt over *Het groeiende schuldbesef van de kerken over het christelijk aandeel in de Sjoa, ook via de rol van zwijgende toekijkers. Door de film Holocaust (1979) en door het standaardwerk van Hans Jansen, Christelijke theologie na Auschwitz (1980), heeft het thema van het christelijk antisemitisme, maar ook van aandacht voor het jodendom als levende geloofstraditie, jarenlang hoog op de kerkelijke agenda gestaan* (cursivering door mij, JMS). De nota vervolgt dan: *‘Wat dit tweede punt, het schuldbesef aan christelijke kant, betreft: het maakt in elk geval duidelijk, dat een uitsluitend ethische benadering van de staat Israël niet toereikend is voor een kerkelijke benadering ter zake. De eigen historische positie van de westerse christenheid als direct betrokken partner in het conflict blijft dan ten onrechte buiten beeld.’*

Even verder, op p. 30, is er sprake van een geschiedenis van geweld met elkaar (de Sjoa): *‘Een geschiedenis waar westerse christenen veelal onbeschadigd uit te voorschijn kwamen, als toeschouwers en soms als daders, en waarin joden juist slachtoffers werden van toeloos geweld.’*

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Uitspraak van de
PKN-synode, anno
2008

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Nu hield ik najaar 2008 een lezing voor Tenach en Evangelie te Amsterdam, *Kerk en (ook de staat) Israël gezien door de bril van de Tweede Wereldoorlog*. Daarin komt het toen al circulerende concept van de IP-nota aan de orde. Mijn conclusie was: de synode heeft in de nota wel oog gehad voor het donker maar men sluit de ogen voor het licht dat toen geschieden heeft. Dat is mijns inziens een kwalijke zaak en wel om ten minste drie redenen.

Ten eerste heeft de kerk tijdens de Duitse bezetting onder uiterst moeilijke omstandigheden herhaaldelijk publiekelijk geprotesteerd tegen de vervolging der joden. De protesten werden door het hele land in de kerkdienst op zondag voorgelezen; de dienstdoende predikanten riskeerden daarmee hun vrijheid, en verloren in een aantal gevallen hun leven.

Ten tweede is de eenzijdigheid van de synode van nu te betreuren omdat ons respect past jegens de voorgangers van toen. Met een variant op wat de brief aan de Hebreëen (11:32–34) schrijft zeg ik: de tijd ontbreekt me om te vertellen van Buskes, Gravemeyer, Donner, Pontier, Slomp, Koopmans, Boodt en vele anderen.

Ten derde acht ik het jammer dat de synode geen oog heeft voor het licht in die donkere tijd, omdat het ‘gedenkt uw voorgangers’ (Hebreëen 13:7) de kerk vandaag tot zegen en inspiratie zou kunnen zijn. Toen hebben die voorgangers en hun houding mij persoonlijk geholpen, om toch nog heil in de kerk te zoeken en te vinden.

De tekst van de lezing stuurde ik aan het moderamen van de synode, met het verzoek om met name het gedeelte te willen overwegen waarin ik de IP-nota besprak.

Het antwoord van het moderamen was vriendelijk van toon. Men had met aandacht kennis genomen van mijn lezing, met name van de passages erin over de IP-nota. ‘Uw kernvraag is, of de nota het licht dat in de donkere oorlogsjaren geschieden heeft, verduistert.’ Het moderamen hield over deze vraag ruggespraak met de auteurs van de nota. De brief vervolgt dan:

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Uitspraak van de
PKN-synode, anno
2008

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



In de geschiedschrijving van kort na de oorlog, ook over het kerkelijke verzet, werd de indruk gewekt dat de grote meerderheid van de bevolking in verzet kwam tegen de bezetter. De bundel *Het grote gebod* en de boeken van ds. H.C. Touw over het verzet der hervormde kerk zullen u ongetwijfeld bekend zijn. De eerste delen van Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, waarin ook de jodenvervolging staat beschreven, verschenen voordat er sprake was van een christelijke theologie na Auschwitz. De vraag bleef onbeantwoord: (...) als Nederland massaal achter het verzet stond, hoe is het dan te verklaren dat uit Nederland zo'n uitzonderlijk hoog percentage van de joodse landgenoten werd weggevoerd?

Later heeft C. van der Heiden in *Grijs verleden* aangetoond dat er reden is om het zwart-wit schema te nuanceren. (...)

Het zal u duidelijk zijn dat de nota niet is geschreven om een volledig beeld te schetsen van het kerkelijke optreden in de oorlogsjaren. Vanuit de genuanceerde blik op het verleden zijn de twee door u aangehaalde passages geschreven. Daaruit kan niet afgeleid worden dat de synode zwijgt over het licht dat geschieden heeft....

Waardering heb ik ervoor dat het moderamen met aandacht kennis nam van mijn lezing, vervolgens ruggespraak hield met de auteurs van de nota en me daarop antwoordde. Inhoudelijk stelt de brief me evenwel teleur.

Het moderamen heeft me er allerminst van overtuigd dat de IP-nota een 'genuanceerde blik' geeft van het kerkelijk optreden tijdens de oorlogsjaren. Terecht wijst men de 'witte legende' af, als zou de kerk het over de hele linie zo goed gedaan hebben. Anderzijds evenwel geeft men voedsel aan de 'zwarte legende', als zou het kerkelijk verzet niets hebben voorgesteld: het positieve wordt in de IP-nota immers met geen woord genoemd; het blijft volledig buiten beeld, en

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Uitspraak van de
PKN-synode, anno
2008

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



dat in een nota die een ‘Bijdrage tot de meningsvorming in de Protestantse Kerk in Nederland’ beoogt te zijn.

Uiteraard ken ik H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*. Mijn bezwaar tegen de IP-nota is nu juist dat het verzet van welke kerk dan ook met geen woord genoemd wordt. Over *Christelijke Theologie na Auschwitz*, van Hans Jansen, is al het een en ander opgemerkt.

Sinds de tijd van keizer Constantijn, toen het christendom van vervolgte minderheid tot staatsgodsdienst werd, heeft het joodse volk van de kant van kerk en christenen niet veel goeds maar wel veel kwaads ondervonden; denk bijvoorbeeld aan wat de kruisvaarders misdaan hebben. Er is een eeuwenlange catechese der verguizing geweest.

Daarna dient met verbazing geconstateerd te worden dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog überhaupt van kerkelijk verzet sprake is geweest. Geschiedschrijver Touw was bepaald niet triomfalistisch maar toch schrijft hij: ‘Ook haar strijd [van de kerk] voor de joden was een strijd van vallen en opstaan, maar dat neemt niet weg, dat deze strijd ter wille van het joodse volk het meest bevlogen, meest dramatisch, meest hardnekkig gestreden gedeelte is geweest uit de Nederlandse kerkstrijd.’⁶¹

4.3 Wit, zwart of grijs?

Over de houding van het Nederlandse volk ging het in mijn brief aan de synode niet; ik had het over *kerkelijk verzet*. Overigens, de houding van het Nederlandse volk was *grijs*; daarin heeft C. van der Heijden met zijn *Grijs verleden*⁶² gelijk. Mijn boek over kerkelijk verzet noemde ik *The Grey Book*. Het boek van Van der

⁶¹ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, deel I, p. 371.

⁶² Chris van der Heijden, *Grijs Verleden - Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Contact. 1^e druk 2001.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Wit, zwart of grijs?

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Heijden heeft egaal-grijze tinten; het kaft van het mijne is gevlamd-grijs. Beter zou nog zijn geweest een soort clair-obscur en dan meer donker dan licht, een soort sterrenhemel; maar beslist niet één groot zwart gat, waarin alle lichtstralen verdwijnen.

Slechts een kleine minderheid van de Nederlanders – en dat geldt ook voor de kerkleden – heeft metterdaad joden geherbergd of zich actief om hun lot bekommerd door bijvoorbeeld als politieagent te weigeren hen op te halen. Dit feit mag evenwel niet gebruikt worden om te beweren dat ook *het kerkelijk verzet* niet veel voorstelde en daarom niet genoemd behoeft te worden.

Integendeel, tegen de achtergrond van het niet-betrokken zijn van de meerderheid der bevolking bij het verzet tegen de Duitsers krijgt het kerkelijk verzet – en daaronder met name de publieke protesten – des te meer reliëf. Het was inspiratiebron voor velen die zich wel voor de joden hebben ingezet. Soms, als in het geval van de eerder genoemde rooms-katholieke politieagenten te Utrecht die weigerden joden op te halen, met alle consequenties voor henzelf, is die inzet niet te begrijpen zonder kennis van de inspiratiebron.

Toen ik, in de jaren zestig van de vorige eeuw, vaak voor mijn research op Yad Vashem in Jeruzalem kwam vroeg men eens mijn mening over het aanbod van een rijke Amerikaan om een heel bos te planten ter ere van ‘het heldhaftige Nederlandse volk’. Mijn mening toen (en nog steeds) was dat het Nederlandse volk een dergelijk eerbetoon niet verdiend heeft. De zaak is toen niet doorgegaan. Daarentegen zouden mijns inziens aartsbisschop J. de Jong en de Amsterdamse predikant J. Koopmans in aanmerking dienen te komen voor de onderscheiding van een boom in de eregalerij van de ‘Rechtvaardigen onder de Volken’. Zij immers hebben grote risico’s genomen om (joodse) levens te redden, en met succes.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

Wit, zwart of grijs?

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



4.4 De herinnering aan de Sjoa/Auschwitz

Na de opmerkingen over ‘het groeiende schuldbesef van de kerken over het christelijk aandeel in de Sjoa’ en nadat Hans Jansens *Christelijke theologie na Auschwitz* genoemd is, vervolgt de nota van de synode: ‘wat het schuldbesef aan christelijke kant betreft, het maakt in elk geval duidelijk, dat *een uitsluitend ethische benadering* (cursivering door mij, JMS) van de staat Israël niet toereikend is voor een kerkelijke benadering ter zake. De eigen historische positie van de westerse christenheid als direct betrokken partner in het conflict blijft dan ten onrechte buiten beeld.’

Het is me niet duidelijk wat precies de opstellers van de nota, en de synode, met die paar door mij gecursiveerde woorden bedoeld hebben. Dient de staat Israël met andere maatstaven beoordeeld te worden dan andere staten? Moet ‘de westerse christenheid’ ervoor pleiten om eventuele daden van de staat Israël die eventueel in strijd zijn met zowel het internationaal recht als met de gerechtigheid waartoe de profeten hebben opgeroepen, maar door de vingers te zien met het oog op Auschwitz?

Ook van joodse kant – zij het door een minderheid – wordt gewezen op het gevaar misbruik te maken van de herinnering aan Auschwitz. De Amerikaans-joodse professor Norman Finkelstein schreef *De Holocaust-industrie – Bespiegelingen over de exploitatie van het joodse lijden*.⁶³ Zijn ouders gingen door Auschwitz heen. Finkelstein protesteert fel tegen elke poging om de Sjoa te gebruiken om onrecht jegens het palestijnse volk goed te praten. Het kostte hem zijn professoraat aan een Amerikaanse universiteit. Onlangs wilde hij in Israël een lezing houden maar de toegang tot Israël werd hem ontzegd. Een andere stem is die van de Israëlische journaliste Amira Hass, die in dagblad *Haaretz*

⁶³ Norman Finkelstein, *De Holocaust-industrie – Bespiegelingen over de exploitatie van het joodse lijden*. Amsterdam/Gent, zonder jaar.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

De herinnering aan de
Sjoa/Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

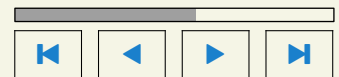
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



(Engelse editie) een artikel schreef onder de veelzeggende titel *The Holocaust as political asset*.

Dat is overigens mijns inziens geen reden tot ontkenning, in welke vorm dan ook, van de ‘Sjoa’. Van de Israëliische journalist en historicus Tom Segev is de uitspraak: ‘Israël is ten dele verantwoordelijk voor de palestijnse tragedie, maar de Arabieren zien de Holocaust niet, en dan kun je geen vrede sluiten met Israël. Ze zien de Holocaust als een zionistische mythe, deels doordat Israël de Holocaust misbruikte voor politieke doeleinden.’

Uiteraard sluit misbruik het goede gebruik niet uit. Jaarlijks wordt in de Laurenskerk te Rotterdam een gedenkdienst voor de slachtoffers van de Sjoa gehouden, *Jom Hasjoa*, vorig jaar (2009) op zondag 26 april. Een vertegenwoordiger van de joodse gemeenschap gedacht de Sjoa in een aangrijpende klaagzang, daarna bad een andere een gebed om vrede: ‘Plant in ons hart liefde, broederschap, vrede en vriendschap; moge er spoedig blijvende vrede worden bereikt wereldwijd en tussen de nakomelingen van Jitschak en het nageslacht van Jismaël.’ Een predikant hield de overdenking en een priester bad ten slotte: (...) ‘We bidden voor het volk van Israël, opdat hun staat mag gegrond zijn op recht, op vrede en op begrip voor nieuwe slachtoffers.’ Een indrukwekkende dienst.

Op 14 mei 1940 bombardeerden Duitse vliegtuigen de stad waarin ik nu woon, Rotterdam. De hele binnenstad werd weggevaagd. Er vielen 814 doden. Die gebeurtenis staat gegrift in het collectieve geheugen van de Rotterdammers en van Nederland.

Tijdens de eerder genoemde *Jom Hasjoa*, de gedenkdienst voor de slachtoffers van de Holocaust die jaarlijks te Rotterdam wordt gehouden in de Laurenskerk, werd ik me er dat jaar (2009) opnieuw van bewust dat tijdens de Tweede Wereldoorlog *alleen al uit Rotterdam en omgeving* 13.000 joden werden weggevoerd. Auschwitz heeft een eigen, gruwelijke dimensie. Auschwitz staat dan voor alles

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

De herinnering aan de
Sjoa/Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



wat tijdens de Tweede Wereldoorlog het joodse volk is aangedaan, ook in andere kampen.

Ongetwijfeld zullen uitspraken van de kerk, als bij voorbeeld gedaan in de IP-nota over het Israëliisch-palestijns conflict, over zeg vijf jaar niet meer relevant zijn. Ze kunnen dan zonder bezwaar vergeten worden, en zo zal het ook wel gaan. Daarentegen zal het kerkelijk verzet tegen de jodenvervolging door Hitler tijdens de Tweede Wereldoorlog over vijf eeuwen nog relevant zijn. Het kerkelijk verzet tegen Auschwitz dient daarom in de herinnering bewaard te blijven.

In de bestrijding van het antisemitisme is het bemoedigend daarbij te kunnen wijzen op het positieve, en dat was duidelijk aanwezig tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dat positieve kan bovendien een gunstige uitwerking hebben op joods-christelijke relaties.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Gedenken in onze tijd

De herinnering aan de
Sjoa/Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Naschrift

Op het moment waarop ik dit geschrift afsluit ben ik bijna negentig jaar oud. Tijdens de Tweede Wereldoorlog maar ook daarna heb ik ervaren dat gelovige mensen en zij die geen geloof aanhangen heel goed elkaars vriend en bondgenoot kunnen zijn. Ik voel me verbonden met hen die honger en dorst hebben naar gerechtigheid – je vindt ze onder christenen, joden, moslims en ook onder mensen zonder religie. Wat hun opvattingen verder ook mogen zijn, ze worden zalig gesproken door de man uit Nazareth.

Vanaf 1940, dus zeventig jaar, ben ik betrokken geweest bij het wel en wee van het joodse volk. Het stemt mij tot dankbaarheid dat ik tijdens de Tweede Wereldoorlog niet heb behoord tot hen die de andere kant op keken toen hun medemens in nood was. Het is geen reden tot trots, want wie weet hoe het gegaan zou zijn als ik in een ander gezin, land of volk was geboren.

Daarentegen heb ik jarenlang de palestijnen en hun ellende niet gezien. Dat is een reden tot schaamte. Abel Herzberg zei: 'Uitverkorenheid betekent verstandelijk en gevoelsmatig weten dat er geen uitverkorenheid bestaat. Uitverkorenheid betekent, als je een religieus mens bent, dat de tranen van een Arabische moeder, voor God precies zo zwaar wegen als de tranen van een joodse moeder. Dat is jodendom.'⁶⁴

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Naschrift

De herinnering aan de
Sjoa/Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

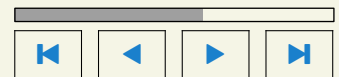
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



We moeten hopen, werken en (wie het kan) ook bidden voor een waarachtige oplossing van het conflict. Er is een joods gezegde dat aangeeft wanneer de nacht is overgegaan in de dag (dat is belangrijk voor het nakomen van bepaalde voorschriften): ‘Hoe donker mag het wezen? Hoe licht moet het zijn? Men zei: ‘Wanneer je het onderscheid kunt zien tussen een witte en een hemelsblauwe draad.’ Een ander zei: ‘Wanneer je het gelaat van je medemens herkent, dan is de nacht voorbij.’

Dat is het: wanneer jood en palestijn elkaars gelaat herkennen als dat van de medemens, dan zal de nacht voorbij zijn.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Naschrift

De herinnering aan de
Sjoa/Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

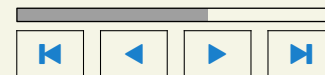
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁶⁴ Milo Anstadt red.), *Een Ander Joods Geluid*. Amsterdam/Antwerpen, 2003, p. 5.

Aanhangsel

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Verzet tegen de jodenvervolgning 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Het volgende is een samenvatting van de documentatie verzameld in mijn *The Grey Book*. De kerken in Nederland komen daarbij niet aan de orde (behalve dan hun zwijgen vóór de Tweede Wereldoorlog) omdat hun protesten immers hierboven al de aandacht gekregen hebben.

Van 1933–1939

Groot Britannië, de VS, Internationale Organisaties van kerken

Het hoofdstuk over *Groot Britannië* citeert belangrijke protesten vooral van de *Church of England* en van de Schotse kerk.

Door de *Nederlandse kerken* werd in die jaren geen enkele keer publiekelijk geprotesteerd. Genoemd worden een aantal oorzaken: er was weinig samenwerking tussen de kerken; de kerken deden in het algemeen geen publieke uitspraken; velen waren bevreesd de Nederlandse neutraliteit in gevaar te brengen; menig

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgning 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Van 1933–1939

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



christen beschouwde het nationaal-socialisme als een bolwerk tegen het communisme.

Vermeld wordt *Duitsland*; dat hoofdstuk stemt verre van vrolijk, en nog verdrietiger wordt men bij het lezen van het veel recentere werk van Wilken Veen, *Collaboratie en Onderwerping – Het Duitse protestantisme in 1933*. (Gorinchem, 1991)

Over de kerken in *Frankrijk* en in *Zwitserland* was het een en ander te melden. Tot mijn verbazing vond ik zelfs iets positiefs over *Roemenië*, want dat land staat bekend als antisemitisch.

De kerken in de *Verenigde Staten* hielden zich bepaald niet stil. Belangrijk was toen en ook tijdens de oorlog de *Federale Raad van Kerken van Christus in Amerika*. De bij de Federale Raad aangesloten kerken telden in totaal meer dan 25 miljoen leden (1941–1942): de grote meerderheid van Amerikaanse protestanten...

Najaar 1933 had de toenmalige algemeen secretaris van de Federale Raad, dr. Charles S. Macfarland, een persoonlijk onderhoud met Hitler op uitnodiging van Duitse kant. Men had hem vooraf gewaarschuwd dat niemand de joodse kwestie ter sprake mocht brengen. Macfarland had daarop gereageerd en gezegd dat het gesprek niet over Tennyson of Browning zou gaan' en dat hij zich de vrijheid voorbehield zijn eigen onderwerpen te kiezen. Waarop het antwoord kwam: 'Zijne Excellentie wenst dat u vrijelijk met hem spreekt.' Macfarland zei toen onder meer tegen Hitler dat 'de Evangelische Duitse kerk niet kon of mocht toegeven aan zijn zogenaamde Arische wetten en dat, indien die kerk dat toch deed, zij zich niet alleen zou afsnijden van de [gehele] wereld, maar ook zou ophouden christelijk te zijn.'

Internationale Organisaties van kerken

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgning 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Van 1933–1939

[Website](#)

[Titelpagina](#)

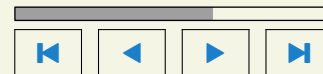
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De oudste internationale kerkelijke organisatie was de *World Alliance for International Friendship through the Churches*, gesticht in 1914, aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Voorzitter was de Anglicaanse bisschop van Chichester, George Bell. Het bestuur publiceerde in 1933 een scherpe veroordeling van de Duitse anti-joodse wetten en van de houding van de Duitse kerk: ‘Wij geloven dat deze een ontkenning is van de uitdrukkelijke leer en geest van het evangelie van Jezus Christus.’

De Internationale Zendingsraad, opgericht in 1921, vergaderend in Wenen (1937), aanvaardde een rapport over antisemitisme dat als volgt begint: ‘Het is onze overtuiging dat het tegenwoordige antisemitisme een buitengewone bedreiging is, waartegen alle christenen dienen gewaarschuwd te worden.’

Twee andere grote organisaties waren *Life and Work* (Leven en Werk) en *Faith and Order* (Geloof en kerkorde). *Life and Work* belegde een wereldconferentie (Oxford, 1937) en zond daarna aan alle kerken een boodschap waarin het antisemitisme scherp werd afgewezen: De vergoddelijking van natie, ras, klasse, politiek of culturele ideeën is afgoderij en kan slechts leiden tot toenemende verdeeldheid en rampen.’

Faith and Order en *Life and Work* vonden elkaar (Oxford, 1938) en vormden een voorlopig comité van de *Wereldraad van Kerken in oprichting*, met een secretariaat te Genève. De Nederlander dr. W.A. Visser 't Hooft werd algemeen secretaris.

Protesten 1940–1945

Dit gedeelte van *The Grey Book* is verreweg het omvangrijkst. Het begint met een lijst van historische gebeurtenissen die het verloop van de oorlog aangeven. Zo was begin 1943 de Duitse nederlaag bij Stalingrad een keerpunt, want van toen af aan werd het steeds duidelijker dat Duitsland de oorlog ging verliezen. De landen

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



zijn verdeeld in vier hoofdgroepen, plus de Wereldraad van Kerken te Genève: de door Duitsland bezette landen, Duitslands bondgenoten/satellietstaten, neutrale landen, landen die met Duitsland in oorlog waren.

Aan alles vooraf gaat het land dat in geen van deze categorieën valt: Duitsland zelf. De Duitse kerk heeft praktisch over de hele linie gefaald.

De door Duitsland bezette landen

Het kenmerkende voor deze categorie was dat niet alleen de joden maar ook de niet-joodse bevolking zuchtte onder het juk van de Duitse bezetting en ook voor hen nam de druk van dat juk steeds toe. Duitsland was in deze landen voor jood en niet-jood de gemeenschappelijke vijand. De joden konden – met name in West-Europa en Scandinavië – daarom rekenen op sympathie onder een groot deel van de bevolking, zowel kerkelijk als niet-kerkelijk. Al betekende die sympathie niet automatisch dat men ook daadwerkelijk offerbereid was toen de nood aan de man kwam.

Ieder hoofdstuk begint met een opsomming van door de bezettende macht uitgevaardigde anti-joodse maatregelen. De protesten van de kerken waren meestal een reactie op die maatregelen.

Noorwegen

In Noorwegen is de lutherse kerk de staatskerk. Toen de vervolging van de joden begon, heeft deze kerk uitvoerig en krachtig geprotesteerd in een brief, meeondertekend door kleinere kerken, die gestuurd werd naar de minister-president, Vidkun L.A. Quisling, wiens naam het synoniem werd voor collaborateur. Het protest was gedateerd 11 november 1942, werd in alle kerkdiensten voorgelezen, in de Zweedse pers afgedrukt, door de Zweedse (lutherse) bisschoppen geciteerd in een herderlijke brief en uitvoerig aangehaald in uitzendingen van de BBC.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolging 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

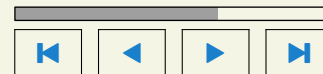
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Dit was niet de eerste maar wel de voornaamste kerkelijke actie in Noorwegen. Bij dit ene publieke protest zou het blijven en verdere protesten hadden ook geen zin: van de 1700 joden in Noorwegen wist men de meerderheid (930) naar Zweden te smokkelen; 770 joodse mannen, vrouwen en kinderen werden gedeporteerd

Frankrijk

Na de capitulatie van Frankrijk bleef in het zuiden een deel van Frankrijk onbezet; in Vichy werd een nominaal onafhankelijke regering geïnstalleerd met maarschalk Pétain als president. Hij heeft met de Duitsers gecollaboreerd.

De protestanten vormden een kleine minderheid: ongeveer 800.000. Ds. Marc Boegner was president van de protestantse federatie en ook vice-voorzitter van de Wereldraad van Kerken in oprichting. Onder zijn leiding zijn diverse stappen ondernomen bij de Vichy-regering ten behoeve van de vervolgte joden. Ook zijn er publieke protesten geweest.

De CIMADE ('Comité Inter-Mouvement auprès des Évacués'), te vergelijken met het Werelddiakonaat van de kerken en nauw met de Franse protestantse kerk verbonden, heeft effectieve hulp verleend aan joodse vluchtelingen.

Denemarken

Het merendeel van de 7.700 joden in Denemarken werd gered. De (poging tot) deportatie begon relatief laat: najaar 1943.

Er was een vlammend protest, opgesteld door de (lutherse) bisschop van Kopenhagen, die het persoonlijk voorlas in een van de diensten in de hoofdstad. Eerst vertelde hij wat er op het spel stond. Toen hij het protest begon voor te lezen, stond de gemeente als één man op en betuigde daarmee haar instemming.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgung 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Kort daarop werd bijna de hele joodse bevolking 's nachts in vissersbootjes over de Sont naar het neutrale en veilige Zweden gebracht.

Griekenland

Dit land moest in april 1941 de strijd tegen Duitsland staken en werd toen bezet deels door Italië, deels door Bulgarije en deels door Duitsland. Een marionetten-regering werd aangesteld in Athene.

Toen in maart 1943 de deportaties van de joden begonnen, heeft de leiding van de Grieks-orthodoxe kerk daar scherp tegen geprotesteerd, met name Genadios, bisschop van Thessaloniki dat een grote joodse gemeenschap had, en de aartsbisschop van Athene, Damaskinos, die een uitvoerig protest naar de eerste minister stuurde, met een verwijzing naar een tekst van de apostel Paulus: 'er zijn geen joden of Grieken meer'; Galaten 3:28. Aan het eind van het protest wees de aartsbisschop de eerste minister erop: 'eens komt de dag waarop u verantwoording zult moeten afleggen.' Een ander protest ging naar de Duitse machthebber in Athene, Guenther Altenburg. Ook ondernam aartsbisschop Damaskinos stappen bij het Internationale Rode Kruis.

Desondanks zijn meer dan 60.000 joden, van de bijna 80.000 die er in Griekenland waren, toch gedeporteerd. Volgens A. Moissis, een joodse advocaat in Athene, was het feit dat meer dan 10.000 joden gered werden voornamelijk te danken aan de inspanningen van de Grieks-orthodoxe kerk onder leiding van aartsbisschop Damaskinos.

Duitslands bondgenoten/satellietstaten

Slovakije

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

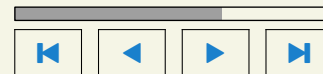
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Aan de vooravond van de Duitse aanval op Tsjecho-Slovakije verklaarde Slovaakse zich onafhankelijk. Grote delen werden bezet door Hongarije. In de rompstaat Slovaakse, Duits protectoraat, woonden 90.000 joden.

Al in april 1939 werd de eerste anti-joodse maatregel afgekondigd en begonnen gewelddadigheden tegen de joden. De Raad van Evangelische (lutherse) predikanten stuurde daarop een protest naar de regering.

De eerste deportatietrein reed op 26 maart 1942. Het convent van lutherse bisschoppen zond daarop een herderlijke brief, gelezen in alle diensten op 1 mei 1942. Volgens een commentaar in *The Times* maakte de brief grote indruk met name op de protestantse kerk in Hongarije.

Ongeveer een zesde van de bevolking in Slovaakse was protestants. Na de oorlog waren er nog 4.000 tot 5.000 joden in Slovaakse.

Roemenië

De Roemeens-orthodoxe kerk stond bekend om haar antisemitische tendensen. Toch gaven de kerkleiders gehoor aan de smeebeden van opperrabbijn dr. A. Safran, en met succes. Misschien is in het antisemitische Roemenië het grootste aantal joodse levens gered dankzij het optreden van de kerkleiders ten behoeve van de vervolgte joden.

Bulgarije

De leiders van de Bulgaarse Oosters-orthodoxe kerk kwamen krachtig op voor de joden. Eén van de acties: metropoliet Stephan belde op een kritiek moment koning Boris op en sprak hem krachtig-vermanend toe, als een onderwijzer (in die tijd) zijn leerling. De Bulgaarse joden zijn niet gedeporteerd, mede dankzij de krachtige steun van de kerk.

Hongarije

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De situatie in Hongarije was gecompliceerd en de ontwikkelingen dramatisch. Bij de vrede van Versailles in 1919 was het geamputeerd. Het beschouwde zich nog steeds als koninkrijk maar een koning was er niet; aan het hoofd stond zijn regent, toen admiraal Horthy, een protestant. De (reformatorische en lutherse) protestanten vormden 1/6^e van de bevolking. Hun kerken werden geleid door bisschoppen. Bisschop Ravasz was hun woordvoerder.

Hongarije was bondgenoot van Duitsland en annexeerde tussen 1938 en 1940 delen van Roethenië en Slovakije, Noord-Transsylvanië en een deel van Joegoslavië. In dit groot-Hongarije bevonden zich 750.000 joden. Op 8 augustus 1941 werd een anti-joodse wet afgekondigd. In het parlement keerde zich bisschop Ravasz tegen deze wet in een protest, ondertekend door alle protestantse bisschoppen. Toen de deportatie van joden uit de geannexeerde gebieden begon, protesteerde bisschop Ravasz bij regent Horthy en met resultaat: de deportatie stopte.

In maart 1944 bezette Duitsland Hongarije en installeerde er een pro-Duits bewind. De hervormde Assemblee (synode) en bisschop Ravasz hebben diverse keren geprotesteerd. Eind juni ging een krachtig protest naar alle kerkenraden ter voorlezing aan het eind van de dienst. De regering beloofde daarop de (in Hongarije zeer invloedrijke) katholieke kerk en de protestantse, dat de deportaties zouden stoppen mits men geen protest zou aflezen. Bisschop Ravasz gaf toe en de deportaties stopten inderdaad.

Op 15 oktober namen de Duitsers regent Horthy gevangen. De deportatie van de joden in Boedapest begon opnieuw. Op 18 januari 1945 werd het ghetto bevrijd door het Rode leger.

Neutrale landen

Zwitserland

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Dit land is de hele oorlog neutraal gebleven, maar het was volledig omringd door Duitsland en Italië, en economisch afhankelijk van die landen. De regering trachtte de Duitsers geen aanstoot te geven, en dus was het de pers verboden ‘gruwelverhalen te publiceren, waarvan de juistheid niet kan worden vastgesteld.’ Tegen deze censuur kwam het protestants diakonaat, dat de *bekennende Kirche* in Duitsland steunde, in verzet (november, 1941), alsmede de ‘jonge kerk’, op een toogdag met 6000 deelnemers.

Evenals Nederland had Zwitserland al vóór het begin van de oorlog zijn grenzen gesloten voor vluchtelingen, behalve voor politieke. Vanaf augustus 1942 werden vluchtelingen ‘om alleen raciale redenen, zoals joden’, niet beschouwd als politieke vluchteling. Vanaf 26 september 1942 werden diverse categorieën joden (indien ziek, zwanger, boven 65 jaar, kinderen met hun ouders) wel toegelaten, maar Franse joden moesten zonder uitzondering terug want ‘ze waren in hun eigen land niet in gevaar.’ Op 28 oktober 1942 werd hiertegen geprotesteerd: ‘Christus zal ons aan de kant van de vluchtelingen vinden, of aan de kant van hun vervolgers.’ Een landelijke collecte voor hulp aan vluchtelingen werd georganiseerd en die diende tegelijk als signaal aan de regering. Veel kerkleiders bevelen de collecte publiekelijk aan, onder hen de bekende theoloog Karl Barth (voor Barths motivering zie *The Grey Book*, pag. 217).

Diverse kerken en kerkelijke instanties hebben bij de regering geprotesteerd. Citaat uit een verklaring, november 1943: ‘met schaamte en verdriet zien we het opzettelijk heenzenden van Christus, bij een monsterlijke poging hele rassen en volken uit te roeien.’ Eind 1943 kwam het voorschrift om joodse vluchtelingen niet terug te sturen indien ze daar bezwaar tegen hadden.

Zweden

Evenals Zwitserland probeerde Zweden zijn neutraliteit te bewaren, was het bereed voor een Duitse aanval en gaf aanvankelijk soms toe aan Duitse eisen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

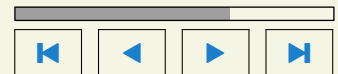
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De Zweedse kerk protesteerde veel scherper tegen de jodenvervolging dan de kerk in Zwitserland, maar in Zweden was er geen censuur. Op de eerste zondag in advent, in 1942, was er een scherpe proclamatie van de Zweedse (lutherse) bisschoppen, die verwees naar het protest van de Noorse kerk tegen de vervolging van de joden in Noorwegen. Op diezelfde dag was er een kerkdienst via de radio en een protestbijeenkomst in Stockholm, tijdens welke gezegd werd: ‘onverschilligheid ten opzichte van een misdaad is zelf een misdaad.’

Toen de deportatie van de Deense joden op handen was, hebben de aartsbisshop en andere kerkleiders de regering aangespoord openlijk te verklaren dat de Deense joden welkom in Zweden waren. Dat is toen gebeurd in het najaar van 1943; ruim na Duitslands nederlaag bij Stalingrad dus.

De Wereldraad van Kerken (in oprichting)

Het secretariaat van de Wereldraad van Kerken was gevestigd te Genève, en daar zou het blijven, ook na de officiële oprichting in Amsterdam, in 1948, tot op de dag van vandaag. De eerste algemeen secretaris was de Nederlander dr. W.A. Visser 't Hooft. Hij en de directeur van de afdeling voor vluchtelingen, dr. A. Freudenberg, stonden in nauw contact met dr. G.M. Riegner, secretaris van het *World Jewish Congress*, dat eveneens zijn bureau in Genève had.

Drie keer (29 oktober 1941, 3 juni 1942 en 3 december 1942) schreef dr. Visser 't Hooft een brief over het lot der joden aan het hoofd van het Internationaal Rode Kruis te Genève, dr. Karl Burckhardt. Een citaat uit de derde brief: ‘We ontvingen een boodschap van een belangrijke Duitse persoonlijkheid, wiens betrouwbaarheid we kunnen garanderen: op een plaats in Polen worden dagelijks 6000 joden – mannen, vrouwen en kinderen – doodgeschoten.’ Ook ondernam dr. Visser 't Hooft diverse stappen bij de Zwitserse regering.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolging 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

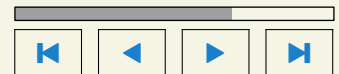
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De internationale relaties van de Wereldraad bewezen hun nut. September 1942 bezocht Dr. McCrea Cavert, de secretaris van de Amerikaanse Raad van Kerken, Genève. Hij had het verzoek van de Amerikaanse leider rabbijn Wise, te Genève na te gaan of de berichten over massale deportatie van de joden werkelijk hun uitroeiing inhield. Dr. Riegner bevestigde de juistheid van de berichten (zie het bezoek van dr. Wise c.s. aan president Roosevelt, in het hierna komend hoofdstuk over de kerken in de vs).

Ook zonden dr. Visser 't Hooft en dr. Riegner samen een memorandum (19 maart 1943) naar de regeringen van de vs en Groot Brittannië en de Hoge Commissaris voor Vluchtelingen, van de Volkenbond. Naar ik meen was dit de eerste keer in de geschiedenis dat een belangrijke kerkelijke organisatie en een dito joodse zich gemeenschappelijk en officieel tot regeringen richtten.

Landen in oorlog met Duitsland

In Groot-Brittannië en de vs waren publieke protesten tegen de jodenvervolgving bij de regering enerzijds welkom, want daardoor werd Duitsland (terecht) als het grote kwaad afgeschilderd. Anderzijds was een aandringen door de kerken op een daadwerkelijk opkomen voor de vervolgte joden en het redden van joodse levens de machthebbers niet welgevallig, want het was geen topprioriteit van de regeringen. Men was niet bereid tot maatregelen die ten koste van de oorlogsinspanning zouden gaan. Redding van joden 'zou een bijproduct van de eindoverwinning zijn.'⁶⁵

Groot-Brittannië

⁶⁵ Raul Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders – The Jewish Catastrophe 1933-1945*. New York, 1992, p. 249-255.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

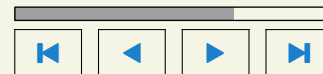
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Dit hoofdstuk is het langste in *The Grey Book*. Het bevat diverse protesten van de *Church of Scotland*, en van de zogenaamde Vrije kerken.

Het belangrijkste waren de protesten van de *Church of England*, de (Anglicaanse) staatskerk. De bisschoppen worden door de regering benoemd en hebben zitting in het Hoger Huis. Zij konden dus van dat podium gebruikmaken; met name de aartsbisschoppen van Canterbury, York en de bisschop van Chichester hebben dat ook gedaan.

De aartsbisschop van Canterbury sprak bovendien op 8 juli 1942, na berichten over de massamoord op de joden in Polen, via BBC-radio tot het bezette Europa, over ‘deze zo vreselijke schendingen van de menselijke en goddelijke wet.’ Op 29 oktober 1942 zat hij een massabijeenkomst in Londen voor, waar hij de deportatie van joodse kinderen uit Frankrijk vergeleek met ‘de moord van de toenmalige nazi’s op de kinderen van Bethlehem, maar dat betrof een veel kleiner aantal.’

Een lange en bewogen rede hield de aartsbisschop van Canterbury in het Hoger Huis, op 23 maart, 1943 waarin hij volledige steun aan de regering bepleitte voor ‘onmiddellijke maatregelen, op de grootst mogelijke en overvloedige schaal, *verenigbaar met de vereisten van militaire operaties en veiligheid*’ (cursivering door mij, *JMS*). Hij pleitte voor toelating van alle joden, die uit het bezette Europa wisten te ontsnappen, tot Palestina (toen onder Brits mandaat). Het ministerie van Koloniën had dienaangaande op 3 februari een belofte gedaan maar op 24 februari was er nog niets gebeurd. ‘We weten dat wat we kunnen doen weinig is, vergeleken met de grootheid van het probleem; maar we kunnen niet rusten zolang er onder ons enig gevoel is dat we niet alles doen wat gedaan kan worden.’ Het slot van zijn rede luidt: ‘*We stand at the bar of history, of humanity and of God.*’

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

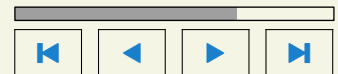
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Aparte vermelding verdient de bisschop van Chicester, George Bell. Hij onderhield contact met kringen van het Duitse verzet; Dietrich Bonhoeffer was zijn persoonlijke vriend.

Van 19 tot 29 april 1943 werd een conferentie gehouden op de Bermuda-eilanden over het vluchtelingenprobleem, maar in de slotverklaring waren de joden en hun lot niet eens met name genoemd. Bisschop Bell protesteerde daartegen in *The Times* van 18 mei 1943: ‘De schuld voor deze beestachtige politiek van koelbloedige uitroeiing ligt bij de Nazi’s. Maar gaan wij vrijuit, als het in ons vermogen ligt iets te doen voor de slachtoffers, en we laten na dat te doen, en het snel te doen?’ Op 28 juli 1943 sprak bisschop Bell in het Hoger Huis een rede uit in dezelfde geest.

De Verenigde Staten

Tot aan december 1941 vielen de vs eigenlijk onder de rubriek ‘neutrale landen’, want pas op elf december 1941 verklaarde Hitler de vs de oorlog – na de Japanse aanval op Pearl Harbour. Al vóór die datum hadden de protestantse kerken, leden van de *Federal Council of Churches of Christ in America* (af te korten als ‘Raad van Kerken’, met een totaal aantal kerkleden van ruim 25 miljoen) herhaaldelijk en publiekelijk gewaarschuwd tegen antisemitisme. Toen de vs eenmaal in oorlog met Duitsland waren werd die boodschap nog helderder; antisemitisme werd nu ‘verraad jegens God en verraad jegens het land’.

Op 8 december 1942 ontving president Roosevelt een joodse delegatie onder leiding van rabbijn Stephan Wise; (zie hierboven: *De Wereldraad van Kerken*). De delegatie kwam met betrouwbare berichten over de massamoord op de Europese joden en men pleitte voor daadwerkelijke Amerikaanse stappen. De president had een halfuur voor de ontmoeting uitgetrokken, en stuurde hen met een kluitje in het riet; aldus Hilberg in zijn eerder genoemde boek.⁶⁶ Drie dagen later, op

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

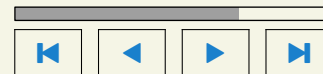
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



11 december, werd de tweejaarlijkse grote vergadering van de Raad van Kerken gehouden. Die nam een resolutie betreffende het antisemitisme aan, die als volgt begon: ‘Rapporten hebben ons bereikt (...) Onontkoombaar is de conclusie dat iets als een politiek van doelbewuste uitroeiing van de joden in Europa wordt uitgevoerd.’

Kort daarop deed het bestuur van de Raad van Kerken een beroep op de regeringen om daadwerkelijke hulp te verschaffen. De voorstellen daartoe kwamen overeen met de praktische stappen, voorgesteld door de aartsbisschop van Canterbury in het Hogerhuis, en in het memorandum, verzonden door dr. Riegner en dr. Visser 't Hooft in Genève. Mede als gevolg van een en ander belegden de VS en Engeland de Bermuda-conferentie, met opdracht het probleem van de vluchtelingen te bestuderen. Die werd ‘een monument van morele ongevoeligheid en traagheid’.

Niet alleen de Amerikaanse Raad van Kerken heeft zich herhaaldelijk publiekelijk uitgesproken tegen de jodenvervolging in Europa en tegen antisemitisme in de VS; ook specifieke kerken hebben dat gedaan. Er zijn drie grote Amerikaanse kerken geweest die gezwegen hebben: de Zuidelijke Conventie van Baptisten (ruim 10 miljoen leden), de lutherse kerk (Missouri synode; 2,5 miljoen leden) en de Amerikaanse lutherse kerk; eveneens 2,5 miljoen leden).

Later, in Israël, heb ik dr. Bob Lindsey, predikant van de Zuidelijke Baptisten, gevraagd of hij wist waarom zijn kerk toen gezwegen heeft. Zijn antwoord: ‘men heeft ons nooit gevraagd mee te doen.’ Inderdaad, de drie genoemde grote kerken waren geen lid van de Amerikaanse Raad van Kerken en evenmin van de Wereldraad in Genève. Ze waren niet gevraagd om mee te doen; en ze beschikten

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolging 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Protesten 1940–1945

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



⁶⁶ Raul Hilberg, *Perpetrators Victims Bystanders – The Jewish Catastrophe 1933-1945*. New York, 1992, p. 249-255.

niet over de informatie die het secretariaat van de Wereldraad aan de Raad van Kerken stuurde.

Conclusie

In een kort, laatste hoofdstuk stel ik een paar vragen, bijvoorbeeld: Waarom hebben de lutherse kerken in Noorwegen, Denemarken en Zweden wel tegen het Duitse antisemitisme geprotesteerd, en twee grote lutherse kerken in de VS niet? Deden de Calvinisten het beter dan de Lutheranen? Speelde het al of niet aanhangen van de zogenaamde vervangingstheorie ('de kerk is in de plaats van het joodse volk gekomen als volk van het verbond') een rol of niet? Al deze vragen zouden nader onderzoek verdienen.

Het trekken van conclusies is een moeilijke zaak; generalisaties zijn gevaarlijk. Het is mijn indruk dat in de publieke opinie de daadwerkelijke hulp, verleend door individuele christenen, overschat wordt. Slechts een minderheid der christenen was bereid het eigen leven op het spel te zetten. Evenwel dient de joodse spreuk bedacht te worden: 'oordeel je naaste niet, eer je in zijn situatie gekomen bent.' Aan de andere kant neigt de publieke opinie ertoe, wat er aan officiële kerkelijke acties geweest is te onderschatten, omdat die niet algemeen bekend zijn. De houding van de kerken was noch compleet zwart, noch puur wit. Wit en zwart zijn gemengd: vandaar de naam *The Grey book*.

In gevallen waar kerkleiders of individuele christenen inderdaad hun leven op het spel hebben gezet, dienen ze zich het woord te herinneren van Christus: 'Zal de meester de slaaf soms danken omdat hij deed wat hem bevolen was? Zo moet ook gij, nadat ge alles gedaan hebt wat u bevolen is, zeggen: Wij zijn onnutte slaven; wij hebben slechts gedaan wat wij moesten doen.' (Lukas 17, vs. 9–10)

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Verzet tegen de jodenvervolgving 1933–1945 van de niet-katholieke kerken in Europa en de VS

Conclusie

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Literatuurlijst

- Anstadt, Milo (red.), *Een Ander Joods Geluid*. Amsterdam/Antwerpen 2003.
- Bleich, Anet, *Joop den Uyl 1919–1987. Dromer en doordouwer*. Amst. 2008.
- Buskes, J.J., *Waar stond de kerk?* Amsterdam 1946.
- Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*. Kampen 1949.
- Encyclopaedia Judaica*, deel 8, Jeruzalem 1971.
- Finkelstein, Norman, *De Holocaust-industrie. Bepiegelingen over de exploitatie van het joodse lijden*. Amsterdam/Gent, zonder jaar.
- Flim, Bert Jan, *Omdat hun hart sprak. Geschiedenis van de georganiseerde hulp aan joodse kinderen in Nederland 1942–1945*. Kampen 1996.
- Generale synode april 2000, *Het Israëlich-Palestijns-Arabisch conflict*. MDO 08–01; na bespreking werd de naam: *Het Israëlich-Palestijns conflict* (Afk. ‘De IP-nota.’).
- Gereformeerde kerken in Nederland, *Jaarboek 1940*.
- Hass, Amira, ‘The Holocaust as political asset’. Via www.haaretz.com, Israëlische dagblad Haaretz (Eng. ed.).
- Heijden, Chris van der, *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam 2001.
- Herzberg, Abel J., *Kroniek der Jodenvervolging*. Arnhem/Amst. 1950.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Literatuurlijst

Conclusie

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



- Hilberg, Raul, *Perpetrators Victims Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York 1992.
- Hovingh, Geert, *Einer christlichen Konfession angehörig*. Vrije Universiteit, doctoraalscriptie 29 november 1991.
- Isaac, Jules, *L'enseignement du mépris*. Paris 1963. In het Nederlands gepubliceerd onder de titel *De katechese der verguizing*. Nijmegen.
- Jansen, Hans, *Christelijke theologie na Auschwitz*. Deel I, *Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*. 's-Gravenhage 1981.
- Jansen, Hans, 'Gehoorzamer dan de paus'. In: *HN-Magazine*, 28 juli 1990.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Populaire editie (13 delen)*. 's-Gravenhage 1969–1988.
- Kristel, Conny, *Geschiedschrijving als opdracht*. Amsterdam 1998.
- Lipschitz, Isaac, *Onbestelbaar. Herinneringen in briefvorm aan de Jodenvervolging in Rotterdam*. Laren (NH) 2008.
- Morris, Benny, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947–1949*. Cambridge 1987.
- Morris, Benny, *Righteous Victims. A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001*. New York 2001.
- Morris, Benny, *1948 – The First Arab-Israeli War*. London 2008.
- Morris, Benny, 'Revisiting the Palestinian Exodus of 1948'. In: Rogan, E.L. and S. Shlaim, *The War for Palestine. Rewriting the History of 1948*. Cambridge 2002.
- Poorthuis, Marcel en Theo Salemink, *Een donkere spiegel. Nederlandse katholieken over joden. Tussen antisemitisme en erkenning*. Nijmegen 2006.
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940–1945*. 's-Gravenhage 1965.
- Shavit, Ari, 'Interview met Benny Morris'. Via www.haaretz.com, Israëlische dagblad Haaretz (Eng. ed.), 9 januari 2004.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Literatuurlijst

Conclusie

[Website](#)

[Titelpagina](#)

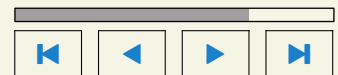
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Snoek, Johan M., *The Grey Book*.⁶⁷ Assen 1969.

Snoek, Johan M., *De Nederlandse kerken en de Joden 1940–1945*.⁶⁸ Kampen 1990.

Snoek, Johan M., *Soms moet een mens kleur bekennen. Een terugblik op 70 jaar*. Kampen 1992.

Touw, H.C., *Het Verzet der Hervormde Kerk*. 's-Gravenhage 1946.

Veen, Wilken, *Collaboratie en Onderwerping. Het Duitse protestantisme in 1933*. Gorinchem 1991.

Veerman, Leontine, 'Interview met J.M. Snoek over Jansen'. In: *Trouw*, 2 mei 1991.

Zuurmond, Rochus, 'Anti-semitisme in het 'Nieuwe Testament?' In: *Kroongetuigen. Werkschrift voor leerhuis & liturgie*, mei 1982.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Aanhangsel

Literatuurlijst

Conclusie

Website

Titelpagina

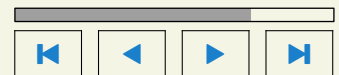
Inhoud

Terug

Zoeken

Scherm

Sluiten



⁶⁷ Via www.gutenberg.org/etext/14764 ook digitaal te raadplegen.

⁶⁸ Via www.gutenberg.org/etext/17139 ook digitaal te raadplegen

Jubileumbijdragen

**Joodse en Palestijnse
tranen**

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Website

Titelpagina

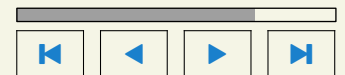
Inhoud

Terug

Zoeken

Scherm

Sluiten



Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

Als ik eerlijk ben zou ik mij zo graag zonder mitsen en maren willen verzetten tegen het onrecht dat de palestijnen wordt aangedaan. Gehoor geven aan de oproep van het Kairosdocument ‘Uur van de waarheid. Een woord van geloof, hoop en liefde uit het hart van het palestijnse lijden’. De straat opgaan om te demonstreren tegen de schandalige politiek van de staat Israël: stop de bezetting, nu! Begrip wekken voor de zelfmoord commando’s, de amokloop van desperado’s die geen andere uitweg meer zien dan zichzelf en de vijand in de lucht te jagen.

En ik stel bij mijzelf ook een zekere irritatie vast over al die joden die geen enkele kritiek op ‘hun’ staat velen kunnen. Hoe durven Ronny Naftaniel en Ruben Vos van het Centraal Joods Overleg de PKN te kritiseren omdat die het Kairosdocument als een roep om recht en vrede beschouwt en erop wijst dat verzet tegen onrecht de plicht van iedere christen is? Verzet, daarmee geeft de PKN toch te kennen dat zij het palestijnse terrorisme steunt? Zij zeggen het weliswaar niet openlijk maar je hoort op de achtergrond de bellen rinkelen: jullie christenen hebben het indertijd, toen wij joden vervolgd werden, af laten weten, jullie doen dat nu opnieuw. Hoogst irritant. Mogen wij zo langzamerhand niet gewoon zeggen waar het op staat, ook als het joden betreft? Irriteren doet ook die staat Israël, nog helemaal afgezien van wat die doet of laat. Een Jóódse staat! Waarom

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



niet gewoon een staat net als de Nederlandse waarin staat en synagoge gescheiden zijn, waarin alle burgers gelijkberechtigd zijn, joden én Arabieren, christenen en moslims? Is daarvoor te pleiten al een schop tegen het zere joodse been? Moeten joden nu zo overgevoelig zijn? Hoeveel eenvoudiger zouden de zaken liggen als het geen joden waren die de palestijnen in de weg zaten maar bij voorbeeld Amerikanen. Dan kon je tenminste net als in de tijd van de Vietnamoorlog ‘Obama, moordenaar’ roepen en op spandoeken met hakenkruizen je protest kracht bijzetten.

De vraag van Marquardt

Maar er is iets dat mij hindert om gewoon, ongebroken solidair met de palestijnen te zijn. En dat is dat wij christenen of wij het willen of niet iets met de joden hebben. De geschiedenis van het christendom begint met het verhaal van de jood Jezus die met de dood voor ogen voor zijn volk bad: Vader (van Jezus? Ja, omdat Hij de vader van het volk Israël is!), vergeef het hun want zij weten niet wat zij doen. In de geest van Jezus zijn wij onopgeefbaar met dit volk verbonden. In goede en kwade dagen, *for better and worse*. Nu kun je natuurlijk onmiddellijk de vraag stellen: alles goed en wel maar dat kan toch niet betekenen dat wij helemaal geen kritiek meer mogen hebben op wat joden doen? Er bestaat toch ook nog zo iets als profetische kritiek? Is het ons niet geboden in de geest van Israëls profeten het onrecht aan de kaak te stellen, juist als het gaat om onrecht dat door Jóden wordt begaan? Wordt anders die ‘onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël’ geen doekje voor het bloeden (van de palestijnen), een rechtvaardiging van wat met geen mogelijkheid te rechtvaardigen valt?

De Berlijnse theoloog Friedrich-Wilhelm Marquardt (1928–2002) acht een andere vraag geboden als het erom gaat hoe wij die onopgeefbare verbondenheid in praktijk brengen. Hij zegt het in een interview met Wessel ten Boom zo: ‘Ik

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

De vraag van Marquardt

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



wil alleen een christendom waarvoor joden niet meer bang hoeven te zijn.’ En hij zegt dat met het oog op een christendom ‘dat er zich ook van bewust is dat het joden heeft bang gemaakt tot nu toe.’ Een christendom dat een geschiedenis kent van eeuwenlang anti-judaïsme. Zeker, dat is iets anders dan het moderne antisemitisme. Dat fixeerde de jood op zijn ‘ras’, legde zijn minderwaardigheid vast, identificeerde hem als een gevaar voor de mensheid of in elk geval voor het Germaanse ‘ras’. Daarin was het hoogste gebod alle joden te elimineren. Het christelijk anti-judaïsme fixeerde de jood op zijn zonde – zijn Messias te hebben verworpen. Zonde kan worden vergeven, de jood kan zich tot zijn Messias bekeren. Ja, Paulus spreekt zelfs van de belofte dat dat uiteindelijk ook het geval zal zijn. Deze hoop gebiedt christenen de joden te laten léven! Daarom konden christenen tegen het moderne antisemitisme in verzet gaan. Maar dat neemt niet weg dat het moderne antisemitisme zijn argumenten voor een groot deel ontleenden kon aan het christelijk anti-judaïsme. En dat het in de ervaring van joden uiteindelijk toch op hetzelfde neerkwam: als jóden mochten zij er niet wezen, de hun gewezen weg was of assimilatie (de christelijke doop als entreebiljet!) of eliminatie.

De onopgeefbare verbondenheid zo verstaan staat ons inderdaad een ongeremde kritiek op wat joden doen of wat de staat Israël aanricht níet toe. Voorop staat dat wij als het over de joden gaat zo spreken dat zij er niet bang van hoeven te worden. Van ons wordt gevergd dat wij ons zover mogelijk indenken in wat joden bang maakt of bang zou kunnen maken. Zou kunnen! Niet al te snel mogen wij denken: voor mij hoeft een jood toch echt niet bang te zijn, ik ben toch geen antisemiet, ik kritiseer toch alleen maar wat een staat doet die toevallig joods is of zich joods noemt, wat voor mij helemaal geen punt is. Nee, voor mij niet. Maar wie weet voor de jood wel.

Om je in joden te kunnen indenken kun je niet bij je zelf te rade gaan. Te lang hebben christenen het óver de joden gehad (gehad?). Wij definieerden wat

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

De vraag van
Marquardt

[Website](#)

[Titelpagina](#)

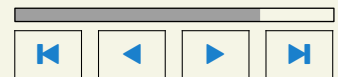
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



zij moesten *wezen* (het *wezen* van het jodendom) en wat zij dienden te voelen (de joodse mentaliteit). Het is nu tijd eindelijk tijd naar ze te gaan luisteren. En dan niet alleen naar de stemmen die ons bevallen zoals die van ‘Een ander Joods Geluid’ maar ook naar de stemmen die ons irriteren, van de rabbijnen bijvoorbeeld die het Kairosdocument meteen afdoen als alleen maar anti-joods. Horen wij daarin uitsluitend een geborneerde verdediging van de joodse staat of beluisteren wij daarin ook de stemmen van joden die bang zijn – bang dat onder het mom van kritiek op de staat Israël zichzelf het voorwerp van de kritiek zijn. Wat ons dan weer heftig irriteert.

Auschwitz

Nu is volgens mij een absolute voorwaarde voor dat indenkten te bedenken wat onvoorstelbaar is en toch werkelijkheid geworden: Auschwitz. Onvoorstelbaar! Ons voorstellingsvermogen stuit hier op zijn grens. En op een grens stuit hier, denk ik, ook het luisteren naar wat joden zelf te zeggen hebben. Want in de eerste plaats voor hen is Auschwitz het onvoorstelbare dat toch werkelijkheid werd. Te verschrikkelijk om erover te kunnen spreken. Eerder iets om te verzwijgen – omdat je met stomheid geslagen bent. Wil je daar iets horen, dan wat daar verzwegen wordt.

Wat is nu dit onvoorstelbare dat ik mij met de beste wil van de wereld niet kan indenkten? Het is: er in de absolute zin van het woord niet te mogen *wezen*, het ‘object’ te zijn van een uitroeiingsproject dat niet ophoudt voor de laatste jood van de aardbodem verdwenen is. Dat is iets wat in mijn geschiedenis eenvoudig niet voorkomt, wat ook mijn voorouders niet hebben meegemaakt, wat zelfs in mijn onbewuste als verdrongen herinnering ook bij de meest intensieve analyse niet te vinden is. Het enige wat ik weet is dat het de overlevenden zijn die dit onvoorstelbare aan den lijve moeten ervaren.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

Auschwitz

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De overlevenden, dat zijn de joden met wie wij te maken hebben. Auschwitz is voor hen het einde van een geschiedenis die altijd al werd overschaduwd door verachting, pogroms en deportaties. Hun (voor)ouders werden mishandeld en vermoord. In hun onbewuste ligt de vervolging als een oerervaring opgeslagen. Is het een wonder dat zij gevoelig zijn voor kritiek, ja overgevoelig, op het irritante af?

Mag ik dus, als er joden in het geding zijn, niet gewoon zeggen wat ik denk, bij voorbeeld over wat Israël de palestijnen aandoet? Ik zou zeggen: nee, dat mag inderdaad niet, niet ‘gewoon’, niet zonder meer wat je dént. Omdat als wij gewoon gaan zeggen wat wij denken voor je het weet de antisemiet te voorschijn komt die wél in ons onbewuste schuil gaat. Het is zijn verborgen en dan toch weer de kop opstekende presentie die joden angst aanjaagt.

Secundair antisemitisme

Dat, van de antisemiet in ons, klinkt boud en wordt allicht gehoord als een belediging, een aantasting van de morele integriteit. Maar wát zeggen wij dan wanneer wij ‘gewoon’ zeggen wat wij van Israël denken? Waarom noemen wij de agressie van Israël tegen de palestijnen een ‘Holocaust’, vergelijken wij de Israëlische praktijk zo graag met de apartheid? Hoe komt iemand met wie ik een commissie zit erop om de door Israël kortgehouden palestijnse autoriteit als ‘Joodse Raad’ te betitelen? En hoe komt een links-christelijke beweging in Vlaanderen op het idee om de palestijn tot de *gekruisigde* van het jaar te benoemen? Willen wij op die manier misschien de herinnering aan het slachtofferschap van de joden pareren met het daderschap van de joodse staat? De filosoof Adorno, Duitse jood die overleefde door naar de vs te emigreren, sprak van ‘secundair antisemitisme’: de schuld over wat de joden in en door onze, gekerstende, beschaafde, humane cultuur werd aangedaan op te lossen door te wijzen op wat de joden intussen

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

Secundair
antisemitisme

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



zélf doen (zoals de joodse arts Zwi Rix het formuleerde: ‘Auschwitz zullen ons de Duitsers nooit vergeven’; alleen de Duitsers?).

Zijn wij dus antisemieten? Ik denk het niet. Wij zijn ons er echt niet van bewust iets tegen de joden te hebben. En als het erop aankomt zijn wij ook bereid de joden te helpen, natuurlijk. Hoogstens dat ons de moed ontbreken zou. Nee, wij zijn – dat moeten de joden goed begrijpen – antizionisten. Dat is heel wat anders. Denken wij.

Maar is dat het belangrijkste? Dat wij moreel in orde zijn? Het gaat hier niet om een moreel tekort. Het gaat hier om het collectief onbewuste dat opspeelt. Waardoor wij ons ‘verspreken’ en zeggen wat ‘het’ in ons denkt. Het is niet een expliciet antisemitisme dat joden bang maakt, het zijn bovengenoemde associaties die hen te denken geven. Want zij weten wie het zegt en dan klinken zulke associaties voor je het weet toch angstwekkend. Maar zegt ‘Een ander Joods Geluid’ niet hetzelfde? En willen die niet juist dat wij het ze nazeggen? Alleen, hetzelfde zeggen kan toch heel anders klinken, afhankelijk van wie het zegt. Zegt het andere joodse geluid: wat Israël doet is volstrekt in strijd met onze joodse identiteit, dan is dat iets totaal anders als dat ik dat zeg. Want wie ben ik? Geen joods geluid in ieder geval. Mij moet alles eraan gelegen zijn dat mijn geluid door joden niet als een anti-joods geluid gehoord wordt. Want voor mij luidt het eerste gebod een christendom te willen waarvoor joden niet meer bang hoeven te zijn.

De stem van de palestijnen

Ik lees het ‘Kairosdocument’. Ik hoor de stem van palestijnse christenen die protesteren tegen het onrecht dat hun volk wordt aangedaan.

Zeker, ik hoor ook dat het vogeltje zingt zoals het gebekt is. Dat de joden iets met dit land hebben, daar wordt wat snel overheen gepraat. De landbelofte

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

De stem van de
palestijnen

[Website](#)

[Titelpagina](#)

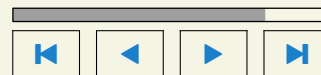
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



wordt, goed (nu ja, goed) christelijk, in verband gebracht met een universele missie. De aanwezigheid van verschillende volken in het land is uitsluitend die van ‘palestijnen, christenen en moslims’ en die aanwezigheid is ‘niet toevallig, maar is diep geworteld in de geschiedenis en geografie van dit land, zoals ieder volk [behalve de joden blijkbaar, DB] verbonden is met het land waarin het leeft.’ De mogelijkheid van een joodse staat wordt met zoveel woorden verworpen: ‘Pogingen om van de staat een religieuze staat te maken, hetzij joods of islamitische, verstikt de staat.’ En de naam van het document, *Kairos*document, suggereert een gelijkenis met de apartheidstaat van Zuid-Afrika die je kúnt opvatten als een oproep op termijn de ‘apartheid’ tussen Israël en palestina op te heffen.

Maar door dit alles heen hoor ik een stem die gehoord móet worden – de stem van het palestijnse lijden dat schreeuwt om recht gedaan te worden. Die stem mag niet aan dovemansoren gericht zijn. Die stem moet een antwoord krijgen.

Maar dat antwoord hoeft de gestemdheid van het document niet te herhalen. Dat gebeurt mij te veel in de ‘Toelichting’ bij de Nederlandse vertaling, een toelichting die klaarblijkelijk door Nederlanders geschreven is. Zij dient ertoe ‘de belangrijkste noties en argumenten’ van het document nader te verklaren, ‘rekening houdend met de Nederlandse context.’ Waarschijnlijk met het oog daarop wordt twee keer de ‘Holocaust’ genoemd (in het document zelf gebeurt dat niet). De eerste keer gaat het over de oorzaken die ertoe leiden dat de feiten en de ernst daarvan niet doordringen tot het bewustzijn van de internationale gemeenschap. In Europa speelt ‘het verleden van de Holocaust en een slecht geweten daarover een belangrijke rol.’ De tweede keer gaat het over het ernstige onrecht dat de oprichting van de staat Israël voor de palestijnen betekende en over hun verdrijving ‘grotendeels als gevolg van de jodenvervolging in Europa.’ Nu zijn dat allebei geen onzinnige beweringen. De ‘Holocaust’ (ik hou niet van het woord [offer!?!], vind sjoa, wat vernietiging betekent, meer ter zake) wordt gebruikt om kritiek op de staat Israël te taboeïseren. En als er in Europa geen

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

De stem van de palestijnen

[Website](#)

[Titelpagina](#)

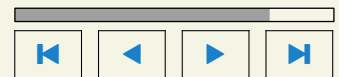
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



jodenvervolging geweest was, was de staat Israël er waarschijnlijk niet gekomen. Alleen, het wordt bedenkelijk wanneer met geen woord wordt gezegd wat de Sjoa in de eerste plaats is geweest: de moord op zes miljoen joden en het seri-euze plan om ze allemaal, tot en met de laatste jood, uit te roeien. Wordt dat verzwegen, dan hebben de joden alle reden om bang te worden. Bang dat hun grote trauma wordt gebagatelliseerd ten faveure van het palestijnse gelijk. Want dan hoor je toch vooral dat het de joden met ‘hun’ Holocaust zijn die ons het slechte geweten bezorgen dat de palestijnen de das omdoet. En dan wordt de palestijnen – en indirect ook ons – de ruimte gegeven om met een goed geweten de jodenvervolging ad acta te leggen als een zaak die hun niets aangaat.

Voor alle duidelijkheid: ik sta minstens zo argwanend tegenover een verbondenheid met de joden die met een biblicistische Israëltheologie de expansionistische politiek van de huidige Israëlische regering van een christelijke legitimatie voorziet. Als de ‘Christenen voor Israël’ de palestijnen tot ‘bijwoners’ zonder recht op een eigen staat verklaren, van wie gevraagd mag worden ‘de geboden van God te respecteren’, dan zou ik daar als jood bang van worden. Want waar bleven de joden toen zij bijwoners zonder recht op eigen staat waren? Als dit ‘on-opgeefbare verbondenheid met het volk Israël’ heten moet, kan het betreffende artikel in de kerkorde van de PKN maar beter worden geschrapt.

Verzoening

De slotzin van Johans verhaal luidt: ‘wanneer jood en palestijn elkaars gelaat herkennen als dat van de medemens, dan zal de nacht voorbij zijn.’

Het gelaat van de jood is getekend door de Sjoa. Het gelaat van de palestijn door de Nakba (de ‘ramp’). Tussen Sjoa en Nakba bestaat een kwalitatief verschil: vernietiging is iets anders dan verdrijving. Beide gelijkstellen betekent Auschwitz bagatelliseren en banaliseren. Van de weeromstuit de Nakba ontkennen betekent

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

Verzoening

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



het reële lijden van de palestijn miskennen. Het conflict lijkt onoplosbaar. En het is onoplosbaar zolang de twee ervaringen tegenover elkaar worden gesteld – en ook de onvergelykbaarheid kan de oplossing niet zijn. De enige oplossing van dít conflict is *verzoening*. En verzoening vergt een pijnlijk proces: niet te blijven kijken in de spiegel van het eigen lijden maar het lijden van de ánder te zien. Het zal een proces van lange duur zijn.

Dat de politici die het nu voor het zeggen hebben dit proces in gang brengen valt niet te verwachten. Het zou al ontzettend veel zijn wanneer zij konden besluiten tot een ‘Realpolitik’ die lak durft hebben aan de ideologie, het wantrouwen (de angst!) van de tegenstander erkent en op die basis komt tot een werkbare *modus vivendi*. Politiek als de kunst van het mogelijke. Op meer durf ik op het moment niet te hopen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Dick Boer: Als ik eerlijk ben...

Verzoening

[Website](#)

[Titelpagina](#)

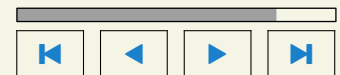
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Maarten den Dulk: Recht op land

Je hoeft de bijbel maar hardop voor te lezen en dan hoor je het: God belooft land aan Israël. Nu zijn de gedachten van de hoorders vrij en niemand kan verhinderen dat ze nog tijdens de schriftlezing een link leggen met de eigentijdse situatie in het Midden-Oosten. Onmiddellijk gaat dan het hart sneller kloppen: op welke wijze wordt die verbinding gelegd?

De ‘Landtheologie’ van F.-W. Marquardt

Een tijdgenoot die een innige relatie legt tussen de bijbelse landbelofte en de staat Israël is de Duitse theoloog F.-W. Marquardt (Eschatologie II, 1994, 187–285). Ik vat zijn these als volgt samen: ‘God belooft aan een groep mensen die geen grond onder de voeten hebben een concreet stuk land (om en nabij de Jordaan). Het is een land dat hun oorspronkelijk vreemd is, maar God maakt dat stuk land als het ware tot het sacrament van hun relatie’. Marquardt realiseert zich wat deze these betekent voor de palestijnen. Hij benoemt ze koelbloedig als *die Opfer der Befreiungsgeschichte*. Hij ontwikkelt zelfs een virtuele palestijnse bevrijdingstheologie, waarin de palestijn zich vrijwillig klein maakt voor de

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:
Recht op land

De ‘Landtheologie’
van F.-W. Marquardt

[Website](#)

[Titelpagina](#)

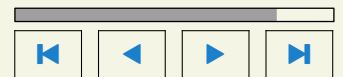
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



komst van het joodse volk en die met een variatie op Johannes de Doper zegt: zij die na mij komen, zijn sterker dan ik.

Toen Johan Snoek met Marquardts these werd geconfronteerd, ging hij spontaan dwars op de rails liggen. Vanuit zijn levenslange betrokkenheid bij de verhouding van de kerk en de joden acht hij het onmogelijk om een ‘Landtheologie’ te ontwikkelen, die exclusief voor joden bedoeld is en waarvoor palestijnen moeten inleveren. Ik denk dat Johan Snoek gelijk heeft en dat wat Marquardt in 1994 heeft gezegd niet helpt om de eigentijdse politieke verhoudingen in het Midden-Oosten te verhelderen. Maar daarmee kom ik nog niet van Marquardt af. Ik blijf met hem in gesprek. Ik probeer de sterke en zwakke kanten van zijn betoog af te wegen en zoek naar een weg om uit de impasse te komen van zijn exclusieve ‘Landtheologie’.

Sterkte-zwakke analyse

Drie punten reken ik tot de sterke momenten van zijn betoog: *de theologische zelfkritiek, het beroep op de rede en het ethisch criterium*. Het eerste punt maakt hem zelf meteen kwetsbaar. Marquardt is streng voor zich zelf en zet de deur voor zelfkritiek wijd open. Hij wil met zijn ‘Landtheologie’ de aanspraken van Israël op een bepaald stuk land *niet* legitimeren. Hij wil slechts proberen enige verheldering te brengen inzake het recht op land. En als hij iets ter verheldering wil zeggen over het recht van joden op land, dan zal het ten dienste moeten zijn van mensen die verdrukt zijn. Het zal nooit de theologie van de overwinnaar mogen zijn. Een ander sterk punt is dat hij binnen het discours van de Verlichting probeert te blijven en het beroep op de *rede* laat gelden. Hij stelt vast dat theologen zich *staatsrechtelijk gesproken* eigenlijk nergens anders op kunnen beroepen dan op de *status quo* van de vorming van de staat Israël sinds 1948. Dat is een volkenrechtelijk erkend gebeuren. Dat is geen beroep op een diepzinnige

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:

Recht op land

Sterkte-zwakke analyse

[Website](#)

[Titelpagina](#)

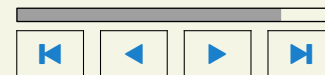
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



theorie, maar op de feitelijkheid, zo onweerlegbaar en zo omstreden die ook is. Dat is weinig, maar in het publieke debat hebben we geen betere argumenten in handen. Ten slotte brengt hij vanuit de bijbelse theologie een *ethisch* criterium in. Als we het hebben over het recht op wonen op een land, dan is dat een ethische waarheid, die staat en valt met de praxis van de bewoners, een praxis die door buitenstaanders kritisch beoordeeld kan worden. Marquardt spreekt over het tweesnijdende zwaard van de Tora: de Tora staat niet alleen garant voor de belofte aan Israël, maar ook voor de kritiek op Israëls praxis. Ook niet-joden kunnen de praxis van de landbewoners hieraan toetsen. Kortom, Marquardts 'Landtheologie' is geen *carte blanche* voor de staat Israël.

Met deze sterke momenten voor ogen, vraag ik me af waar zijn denken zwak wordt? Hier lette men op zijn *methode van bijbeluitleg*. Marquardt vereenzelvigd in dit verband het volk Israël uit de bijbelse verhalen met het eigentijdse jodendom. Hij brengt daarmee de hermeneutische kunst van de *identificatie* in. Dat wil zeggen: hij beoefent de kunst om een verhaal zo te horen dat je elementen daaruit vereenzelvigd met de werkelijkheid waarin je nu leeft. Daar is op zich niets mis mee. Integendeel, als je zulke verbindingen niet legt, gaat het verhaal nergens over en ben je niet betrokken bij het verhaal. Het gaat echter mis als die vereenzelviging iets definitiefs krijgt. Dan gaat het identificatieproces op slot en dan zijn nieuwe, vrije associaties onmogelijk geworden. Het verhaal wordt gaandeweg geclaimd in het eigen belang van de hoorder en kan niets anders meer zeggen dan wat de hoorders in hun het belang bevestigt. Definitieve identificatie leidt uiteindelijk tot een één op één uitleg: de staat Israël is gelijk het Israël van koning David, het land bij de Jordaan is gelijk het door God aan Abraham beloofde land, de palestijnen zijn gelijk de Filistijnen. En er is geen rolverwisseling mogelijk. Dat is het zwakke moment in Marquardts these. De beweeglijkheid is eruit. Het gevolg daarvan is dat Marquardt over de landbelofte op bijna sacramentele wijze kan gaan spreken. God, land en volk worden op bijna sacramentele wijze samen-

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:

Recht op land

Sterkte-zwakte analyse

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



gedacht. Hier ligt de harde kern van zijn ‘Landtheologie’. Hier kan de overgang gemaakt worden van de bijbelse landbelofte naar de zionistische aanspraak op land. Het is jammer dat Marquardt hier toch, ondanks al zijn voorzichtigheid, in deze sacramentele valkuil trapt. Ik maak dat niet mee. Gelukkig dat Marquardt, zoals hij zelf zegt, er slechts ‘als het ware’ (187) aan meedoet. Ik ga dus wel met hem verder, al zal ik daarbij verder gaan dan hij zelf deed.

Marquardt en verder

Ik ga met Marquardt verder, omdat er in zijn theorievorming een onopgeefbaar moment zit. Hij maakt mij ervan bewust dat het in de bijbelse geschriften gaat om een zaak die in deze tijd het leven en de bestaanszekerheid van joden betreft. Wet en Profeten maken er melding van dat God aan het volk Israël *land* geeft om er zich te kunnen vestigen, *land*, een plek onder de zon, een eigen vrije plaats om te leven, zowel in sociale en culturele als in politieke zin. Deze belofte is al eeuwenlang van levensbelang voor joden, of ze nu binnen of buiten de staat Israël wonen en ongeacht hun eigen interpretatie van jood-zijn (dus: of ze nu orthodox of liberaal zijn, deelnemen aan synagogaal leven of zich agnostisch opstellen). De belofte blijft van kracht in een wereld die niet op orde is, die niet veilig is en die niet vanzelfsprekend ruimte biedt aan joden. Die belofte moet voor hen van kracht blijven. Hoe zouden ze anders in deze wereld kunnen leven? Op grond van deze belofte kan hen het recht op land en op vorming van een eigen sociale, culturele en politieke samenleving niet worden ontzegd. Integendeel, het moet door hen zelf en door de anderen worden bevorderd en verdedigd. Het gaat om een zaak van leven en dood. Elke poging om het bijzondere van Israël te historiseren of te spiritualiseren is een ontkrachting van wat Wet en Profeten bedoelen. Maar... dan loop ik vast. We konden dit zonder meer begrijpen zolang we dachten aan de positie van de joden in West Europa, vanaf de getto's tot

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:

Recht op land

Marquardt en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

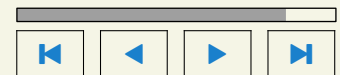
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



aan de grote moord in de tweede wereldoorlog. Het wordt echter opnieuw een probleem zodra we merken dat de staat Israël gevestigd en gehandhaafd wordt in strijd met en ten koste van de bewoners van het land. Hoe kunnen we in die situatie de bijbeltheologische these vasthouden? Het gaat immers om inname van land waarbij internationaal recht en onrechtmatige praxis, legitieme macht en flagrant machtsmisbruik stuivertje wisselen. Daar loop ik vast. Hoe kom ik uit deze impasse? Hoe kom ik van Marquardt uit verder?

Twee bijbeltheologische oefeningen

Om verder te komen, moet ik eerst terug in de tijd. Ik moet me bezinnen op de bijbeltheologische oefeningen waarmee ik in mijn studietijd, in de jaren zestig, vertrouwd raakte. Het ging om de vraag wat de existentiële en ethische betekenis is van de notie 'Israël' in de Hebreeuwse Bijbel. We leerden met die kwestie om te gaan door twee denkoefeningen: 'denken vanuit de oorsprong' en 'inclusief denken'.

1. Denken vanuit de oorsprong

'Denken vanuit de oorsprong' leerde ik bij Frans Breukelman. Maar ik zou ook Kroon en Meuzelaar en Barnard en Van der Werf kunnen noemen. Zij volgden Mozes en de Profeten in hun denkbeweging vanuit de relatie van een bijzondere God, Adonaj, en vanuit een bijzonder volk, Israël. Maar ze verstonden dat niet als een vorm van religieus of nationaal eigenbelang. Integendeel, ze zetten daarmee Israël op het wereldtoneel, met een missie midden tussen de andere volken. In de taal van die tijd gezegd: Israël *pars pro toto* al de volken. Israël functioneert in dit verhaal als de oudste zoon, die aan de andere broers en zusters demonstreert waar ze aan toe zijn en die tegelijk de verantwoordelijkheid draagt voor al de

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:

Recht op land

Twee
bijbeltheologische
oefeningen

[Website](#)

[Titelpagina](#)

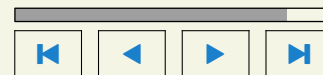
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



broers en zusters. Het is een open verhaal, in de zin dat de andere volken worden uitgenodigd om zich zelf te verstaan vanuit de wortel van Isai. *Het pars pro toto* denken, het wortel-denken, het denken vanuit de oorsprong, het denken van het bijzondere naar het algemene, het vermogen om het unieke van Israël een universele uitstraling toe te dichten, werd een sleutel die velen met vrucht gingen gebruiken. Het had een enorme impact op de kerkelijke identiteit. Het wierp namelijk de christelijke kerk uit haar egocentrische positie. De wereld draaide niet meer om haar, maar de wereld draaide om Israël. Dat was een halve eeuw geleden een ontdekking die de kerk op haar nummer zette. Wil ze dat weten?

2. Inclusief denken

‘Inclusief denken’ was het leerpunt dat Boerwinkel inbracht in de jaren zestig. En het werkte als aanvulling op de vorige oefening. Het probleem van het denken vanuit de oorsprong is dat men daarbij in de verleiding komt om zo invoelend mee te denken vanuit Israël, dat men in gedachten op de plaats van Israël gaat staan. Dat is nu juist niet de bedoeling voor hen die uit de wereld van de andere volken komen. Men moet dus als correctie op de vorige oefening een andere positie leren innemen. Men moet de boodschap van Wet en Profeten leren verstaan vanuit het perspectief van de volken. Dat betekent dus dat men de Tora leert lezen met ‘heidense ogen’. Dat denk ik nu eens dóór tot op het probleem van de landbelofte. Op dezelfde wijze waarop aan Israël land wordt beloofd, wordt ook aan de andere volken land beloofd. Ook voor hen geldt: hoe zouden ze anders in deze wereld kunnen leven? De landbelofte aan Israël in Wet en Profeten versta ik dus inclusief, als het Magna Charta van het volkerenrecht. Wat dit ene volk Israël aangaat, gaat elk volk aan. Wat de Hebreeuwse Bijbel in Gods naam zegt over de gave van de aarde aan de volken versta ik als een vorm van praktische levenswijsheid die door Israël wordt overgeleverd met de bedoeling dat alle vol-

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:

Recht op land

Twee
bijbelstheologische
oefeningen

[Website](#)

[Titelpagina](#)

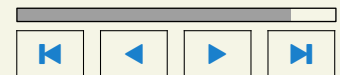
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



ken er iets van zullen leren. De consequentie van dit inclusieve verstaan van de landbelofte is, dat geen enkel volk van zich uit een claim kan leggen op een eigen domein, met wel omschreven grenzen. Geen enkel volk kan zich beroepen op zijn autonomie. Geen enkel volk kan zich beroepen op autochtone rechten. Aan elk volk wordt land gegeven door God en elk volk krijgt het recht om het land uit zijn hand aan te nemen. Maar ze kunnen dat alleen doen in onderling overleg over de grenzen en in samenwerking met elkaar en niet tegen elkaar en ondanks elkaar. Er is voor de volken geen alternatief dan om het geschonken recht op land aan elkaar te gunnen en met elkaar te benutten. Dat geldt wereldwijd, voor de Griek en voor de Germaan, voor de Israëli en de palestijn, in wederkerige afhankelijkheid. Dat is een ongemakkelijke boodschap voor elk volk. Wat ons, Nederlanders, betreft, zetten Mozes en de Profeten ons in de positie van een volk dat slechts onder voorbehoud woont in het land dat haar is beloofd en voor wie de ballingschap een reële dreiging is. Willen we dat weten?

...en verder

Net als veel inzichten die in de jaren zestig werkten, hebben ook deze bijbeltheologische oefeningen het aura van idealisme. Het is allemaal ongetwijfeld waar, maar het is gegeven de bestaande verhoudingen te mooi om waar te zijn. Het werkt wanneer men vanaf een hoge berg het veld overziet. Maar aan de voet van de berg ziet de werkelijkheid er anders uit. En daar sta ik. Ik kan de oefeningen nergens anders doen dan in die positie aan de voet van de berg. Wat gebeurt daar? De werkelijkheid is daar een permanente staat van oorlog. Joden en palestijnen strijden om landbezit. Wet en Profeten bieden geen panacee voor een eenvoudige oplossing van de strijd. Het biedt geen kadaster voor landsgrenzen van de strijdende partijen. Het biedt wel een grootboek van de rechten en plichten van de volken jegens elkaar: de erkenning van het politieke bestaansrecht

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:

Recht op land

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

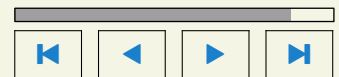
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



van de ander en het bieden van het profijt van de vruchten van de economie en het dragen van verantwoordelijkheid voor de problemen van de ander. Wie in die geest verder wil gaan, heeft geen alternatief dan zware onderhandelingen en moeilijke keuzes en creatieve hervervorming, waarbij alle partijen rekening houden met elkaars belangen. Deze onderhandelingen zullen moeten worden gevoerd in het kader van het internationale recht om enige draagkracht te hebben. Het vraagt lange adem om de hoge rekeningen die de volken in hun lange geschiedenis met elkaar hebben opgelopen onder ogen te zien en om een poging te doen om de schulden te erkennen en zo mogelijk te vereffenen. Voor ons als christenen in Europa is het geboden om in deze strijd, waarin we zelf partij zijn, loyaal te zijn met alle betrokkenen en niemand buiten de horizon te houden. Loyaliteit met de staat Israël werkt om de staat internationaal te erkennen. Maar zodra deze loyaliteit gaat betekenen: vergoelijking van onrecht en verzwijgen van misdaden in naam van die staat gedaan, is het een daad die oorlog verwekt. Israël gaat op dit moment aan zulke eenzijdige hulp te gronde. Loyaliteit met de zaak van de palestijnen is evenzeer en in gelijke kracht geboden, omdat het helpt om verzwegen verhalen van onrecht aan het licht te brengen en op te komen voor hun recht en voor hun land en voor een eigen staat en voor hun aandeel aan de economische vruchten. Maar zodra deze loyaliteit blind wordt voor anti-semitische sentimenten en navenante daden is het geen bijdrage aan vrede in het Midden-Oosten. We onderstrepen de stelling, dat er geen vrede kan komen voor de joden, als er niet ook vrede is voor de palestijnen. Maar meerzijdige loyaliteit vraagt meer. Onmogelijke ontmoetingen, gebeden waarvoor nog geen woorden zijn, en pijnlijke publicaties.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Maarten den Dulk:

Recht op land

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

In 1969 publiceerde Johan Snoek zijn Grey Book over de protesten die door niet-katholieke kerken zijn aangetekend tegen antisemitisme en jodenvervolging.⁶⁹ Om mij volstrekt onduidelijke redenen vond dit boek weinig weerklank onder de kerkhistorici die zich bezig hielden met de Duitse kerkstrijd en het lot van de joodse bevolking in Duitsland en de door Duitsland onderworpen Europese landen in de jaren 1933–1945. Toen ik mij in de jaren tachtig met dit onderwerp bezighield vond ik het boek nergens geciteerd of zelfs maar vermeld in de bibliografieën van de talloze boeken die ik raadpleegde in het kader van de voorbereiding op mijn proefschrift over de Duitse kerk in het jaar 1933.⁷⁰ Gevolg daarvan is dan ook dat u het ook niet aantreft in de bibliografie van mijn proefschrift, omdat ik het boek pas veel later ontdekt heb. Of ik mijn boek anders geschreven zou hebben wanneer ik het boek van Johan Snoek had gelezen, is de vraag, maar het zou mij er zeker toe hebben gebracht bepaalde uitgangs-

⁶⁹ Johan M. Snoek, *The Grey Book. A collection of protests against anti-semitism and the persecution of Jews, issued by non-Roman Catholic churches and church leaders during Hitler's Rule*, Assen 1969.

⁷⁰ Wilken Veen, *Collaboratie en onderwerping. Het Duitse protestantisme in 1933*, Gorinchem 1991.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



punten nog eens te heroverwegen. Ik schreef een zwartboek over het Duitse protestantisme in 1933 en dat is in zoverre nog steeds terecht, daar onderzoeken aantonen dat de meerderheid van de Duitse protestanten en maar liefst tachtig procent van het predikantencorps van de Evangelische Kerk in Duitsland in meerdere of mindere mate positief stond ten opzichte van Hitler en de NSDAP. Johan Snoek schreef een Grey Book, want, zo concludeerde hij, het totaalbeeld van de houding van de kerken was noch zwart noch wit. Daarom is het grijs, niet in de zin van onbestemd en vaag, maar in de zin van niet wit, niet zwart. Die vaststelling is daarom zo belangrijk, omdat we tegenwoordig terugkijkend maar al te gemakkelijk vaststellen, dat ‘we allemaal tekort zijn geschoten.’ Zo’n vaststelling, zoals de Duitse kerk ook deed in de Stuttgarter Schulderklärung van 1945 (‘We belijden schuld, dat we niet moedig genoeg... enz.’), doet onrecht aan degenen die wel moedig hebben geprotesteerd en zelfs verzet hebben gepleegd (dat geldt ook voor Johan Snoek en zijn zuster) en werkt verontschuldigend ten aanzien van hen, die moedwillig gecollaboreerd hebben en de joden aan hun verschrikkelijke lot overgelaten. ‘Ze waren weliswaar ernstig tekort geschoten, maar niemand had het gewaagd om... enz.’, is dan de redenatie. Daarom is het goed dat we zowel het zwart als het wit beschrijven en zo proberen tot een eerlijk beeld te komen over de houding van de kerken ten aanzien van Auschwitz, zoals dat Johan Snoek steeds voor ogen heeft gestaan.

Dat de protestantse kerken in Duitsland (ook de Bekennende Kirche, waarvan immers nog al eens wordt verondersteld dat ze een verzetskerk geweest zou zijn) nooit een officieel protest hebben aangetekend tegen de manier waarop de joden in Duitsland werden behandeld, is inmiddels algemeen bekend, maar minder bekend is dat er wel serieuze pogingen zijn gedaan om de kerk of delen daarvan daartoe te bewegen. In dit verband zou genoemd kunnen worden dat Dietrich Bonhoeffer als reactie op het feit dat de Pruisische kerk in het najaar

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

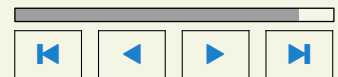
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



van 1933 een ariërparagraaf invoerde, geprobeerd heeft onder de leden van de Pfarrernotbund een predikantenstaking te organiseren. Dat is niet gelukt, niet in de laatste plaats door de tegenwerking van Martin Niemöller, de voorman van de Pfarrernotbund. Maar ook zou gewezen kunnen worden op de dappere pogingen van Marga Meusel om binnen de Bekennende Kirche aandacht te vragen voor het lot van gedoopte en ongedoopte joden. Zij deed dat onder andere door het schrijven van een memorandum, dat door anderen (vrouwen hadden immers geen spreekrecht op de synodes en de broeder[sic]-raden van de Bekennende Kirche), in dit geval ds. Martin Albertz, aan de orde gesteld moest worden. Over deze zuster, de diacones Marga Meusel⁷¹, die zoveel dapperder was dan alle broeders bij elkaar, zou ik het in dit artikel willen hebben.

Marga Meusel werd op 26 mei 1897 geboren in Silezië, deed staatsexamen ziekenverzorging en gezondheidszorg en kreeg in 1932 de leiding van een regionale sociale dienst van de Innere Mission (Evangelisches Bezirkswohlfahrtsamt) in

⁷¹ In de allereerste beschrijving van de geschiedenis van de Bekennende Kirche, Wilhelm Niemöllers, *Kampf und Zeugnis der Bekennenden Kirche*, dat al in 1948 in Bielefeld verscheen, wordt Marga Meusel genoemd in verband met het memorandum dat ze via Albertz indiende, maar in de latere grote beschrijvingen van Klaus Scholder (*Der Kirchen und das Dritte Reich*, 2 delen 1985-1988) en Kurt Meier (*Der evangelische Kirchenkampf*, 3 delen 1974-1986) ontbreekt ze compleet. Mij lijkt dat deze weglating begrepen moet worden in het kader van de poging om de Bekennende Kirche voor verzetskerk door te laten gaan. Als Gerhard Besier heel veel later het werk van Scholder hervat (*Die Kirchen und das Dritte Reich, Band 3*, 2001) kan hij niet meer om Marga Meusel heen. Dan is haar optreden inmiddels uitvoerig aan de orde geweest in Wolfgang Gerlach, *Als die Zeugen schwiegen*, Berlin 1987 en Eberhard Röhm / Jörg Thierfelder, *Juden-Christen-Deutsche Band 1, 1933-1935*, Stuttgart 1990. De eerste geheel aan Marga Meusel gewijde publicatie is het artikel dat Martin Greschat schreef voor de bundel *Die verlassenen Kinder der Kirche* (Göttingen 1998), die hij samen met Ursula Büttner uitgaf: ‘<Gegen den Gott der Deutschen> Marga Meusels Kampf für die Rettung der Juden’.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Berlin-Zehlendorf. In eerste instantie werd ze daar geconfronteerd met slachtoffers van de wereldwijde economische crisis en al heel snel na de machtsovername van Hitler met de slachtoffers van de (in eerste instantie economische en maatschappelijke) discriminatie van mensen van niet-arische achtergrond, die op grond van de in april 1933 ingevoerde ariërparagraaf hun werk verloren. Het betrof hier – de Innere Mission was immers een kerkelijk instituut – gedoopte joden, die zichzelf – mede vanwege hun doop – als Duitsers beschouwden, maar door de overheid niet als zodanig werden behandeld. Eén van hen is de maatschappelijk werkster Charlotte Friedenthal (1892–1973), die na haar ontslag uit de overheidsdienst vanaf 1 januari 1934 als vrijwilligster meewerkt op het bureau van Marga Meusel. In de loop van 1934 vatten zij het plan op om te komen tot een apart ‘Hilfsbüro’ voor niet-arische christenen.⁷² In eerste instantie leggen ze dit plan voor aan de superintendent van Berlin-Spandau Martin Albertz. Deze ondersteunt dit plan en stelt voor in Berlijn zo’n ‘Hilfsbüro’ in te richten onder leiding van Charlotte Friedenthal. De gedachte was dat Friedrich von Bodelschwingh, de directeur van de Bodelschwinghse Anstalten, het in Bielefeld-Bethel gevestigde grootste diaconale project van de Evangelische Kerk, en wellicht de populairste predikant van Duitsland, beschermheer van het instituut zou worden⁷³. Zowel Martin Albertz als Charlotte Friedenthal hebben

⁷² Martin Greschat, a.w., pag. 71, schrijft het initiatief toe aan Marga Meusel, Röhm/Tierfelder (*Juden-Christen-Deutsche, Band 1*, pag. 325) denkt dat de aanzet door Charlotte Friedenthal is gegeven. Het lijkt me niet het meest wezenlijke. Duidelijk is dat beide vrouwen zich voor dit initiatief voluit hebben ingezet.

⁷³ Bodelschwingh was door de tegenstanders van de Deutsche Christen voorgedragen als kandidaat voor het door Hitler ingesteld ambt van Rijksbisschop van de Evangelische Kerk. Hij leek die kerkelijke verkiezingen ook te gaan winnen, totdat Hitler zich op de avond voor de verkiezingen via de radio uitsprak voor de kandidaat van de Deutsche Christen, Ludwig Müller. Voor het overgrote deel van de protestanten in 1933 was zijn (Hitlers) woord wet.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders:
zuster Marga Meusel
(1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

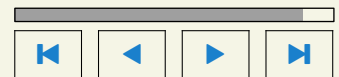
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



hem hier schriftelijk indringend om verzocht. Bodelschwingh wijst de verzoeken resoluut af, aan Albertz schrijft hij dat hij al te veel taken heeft en aan Friedenthal dat hier veel zorgvuldigheid en persoonlijke inzet voor nodig is, die hij niet op kan brengen.⁷⁴ In een brief aan Albertz van 29 november 1934 schrijft Marga Meusel: ‘De afwijzing betreur ik ten zeerste. Kan de Bekennende Kirche deze zaak niet oppakken?’ Hoe groot dan al de nood is, krijgen we indirect te horen in de volgende passage: ‘Zou niet aan de moederhuizen en alle evangelische opleidingsinstituten duidelijk gemaakt moeten worden, dat als instellingen van de Innere Mission geen onderscheid mogen maken tussen ariërs en niet-ariërs, wanneer ze niet in willen gaan tegen de uitgangspunten van evangelische werk. En als er staatsexamens (waaraan niet-ariërs immers niet meer deel mochten nemen, w.v.) afgelegd moeten worden, zou men dan niet in plaats daarvan eenvoudigweg een huisexamen plaats kunnen laten vinden voor diegenen die niet worden toegelaten tot de overheidssdienst.’

Het hulpbureau voor niet-arische christenen komt er niet. Pogingen om het na de afwijzing van Bodelschwingh onder de verantwoordelijkheid van de provinciale Innere Mission van Berlin-Brandenburg te laten vallen, lopen eveneens op niets uit. Marga Meusel schrijft vervolgens een artikel voor het blad van de Innere Mission over ‘Die Aufgabe der Innere Mission an den nichtarischen Christen.’

⁷⁴ In 1990 bezocht ik in het kader van de voorbereiding van mijn dissertatie samen met René Süß het archief van de Bodelschwinghse Anstalten in Bethel. Daar bevinden zich vele mappen vol met verzoeken van niet-arische christenen om enigerlei vorm van hulp. Alle verzoeken werden door Bodelschwingh afgewezen. In veel van die brieven schreef hij als een soort standaard-formule: ‘Unsere Hände sind gebunden’. René Süß en ik kopieerden mappen vol materiaal en namen ons voor hier ooit een publicatie aan te wijden met als titel ‘Onze handen zijn gebonden’. Een dergelijke publicatie zou in schrill contrast staan met de binnen de Anstalten nog steeds levende legende, als zou Von Bodelschwingh zich met inzet van zijn eigen leven hebben opgeworpen als beschermer van joodse christenen en geestelijk gehandicapten. De publicatie is overigens niet tot stand gekomen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Het wordt geweigerd. Volgens de hoofdredacteur is het ‘in deze tijd niet mogelijk een artikel te publiceren dat zich specifiek met deze aangelegenheid bezighoudt.’ Meusel schrijft een brief aan Pastor Wenzel, het hoofd van de Innere Mission in Brandenburg: ‘Als ik me inzet voor publicatie, dan doe ik dat niet omdat ik voor mezelf daarvan enig nut verwacht. Ik ben me er ten volle van bewust, dat het me alleen maar onaangenaamheden op kan leveren, ja zelfs dat – wat ik veel erger vind – deze onaangenaamheden ook gevolgen kunnen hebben voor mijn dienst. Als ik me er toch voor inzet, gebeurt dat omdat ik me er eenvoudigweg medeverantwoordelijk voor voel om andere mensen hiervoor in beweging te krijgen. Wat ik in dit opzicht te zien krijg, is onvoorstelbaar: aan de ene kant de nood, aan de andere kant in evangelische kringen, zelfs in kringen van de Bekennende Kirche, het grootst mogelijke onbegrip.’⁷⁵ De hoofdredacteur suggereert aan Marga Meusel dat ze haar artikel uit zou kunnen werken tot een memorandum (Denkschrift), zodat het hoofdbestuur van de Innere Mission zich eens over de hele kwestie kan buigen.

In april ’35 meldt Meusel aan Pastor Wenzel dat haar Denkschrift klaar is en dat ze die graag via hem aan het bestuur van de Innere Mission aan wil bieden. Als – zoals te verwachten was – de Innere Mission niets doet met het memorandum, stuurt Albertz het eind mei naar praeses Karl Koch ter bespreking op de derde synode van de Bekennende Kirche, die van 4 tot 6 juni te Augsburg werd gehouden. Of de 150 afgevaardigden het Denkschrift überhaupt onder ogen hebben gekregen is niet bekend, wel weten we, dat het op de synode niet aan de orde is gekomen.⁷⁶ Van de bisschoppen Marahrens en Wurm, leden van de broederraad, en van ten minste drie van de vijf leden van de voorlopige leiding

⁷⁵ Brief van 13 maart 1935, geciteerd bij Röhm/Thierfelder, a.w., pag. 332.

⁷⁶ Een integraal verslag van de synode, waaruit dit blijkt, is in 1969 gepubliceerd door Wilhelm Niemöller, die ook zelf als afgevaardigde aanwezig was: *Die dritte Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche zu Augsburg, Text – Dokumente – Berichte*, Göttingen 1969.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

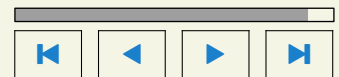
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



van de Bekenende Kirche, de voorzitters Koch en Humburg en bisschop Marahrens, weten we heel zeker dat zij zich tegen deze behandeling hebben verzet. Als in september '35 in Steglitz de synode van de Bekenende Kirche in Pruisen wordt gehouden, ligt daar wel een memorandum. In eerste instantie werd dat memorandum ook aan Marga Meusel toegeschreven (ik ben daar blijkens een lezing in 2007 zelf ook van uitgegaan), maar inmiddels lijkt vrijwel vast te staan, dat dit tweede memorandum, dat de titel draagt 'Zur Lage der deutschen Nichtarier', niet door Marga Meusel, maar door Elisabeth Schmitz geschreven is.⁷⁷ In het eerste memorandum gaat het Meusel erom dat de Bekenende Kir-

⁷⁷ In W. Niemöllers verslag van *Die Synode zu Steglitz*, waarin het hele memorandum (inclusief een latere toevoeging uit mei 1936, sic!) wordt opgenomen (pag. 29-58), staat Marga Meusel genoemd als schrijfster, maar een vergelijking van deze tekst met die van het eerste Denkschrift (afgedrukt in Röhms/Thierfelder, pag. 391-396 maakt de conclusie van Dietgard Meyer ('Wir haben keine Zeit zu warten. Der Briefwechsel zwischen Elisabeth Schmitz und Karl Barth' in: *Kirchliche Zeitgeschichte*, 22. Jhrg, Heft 1, 2009) dat die tekst niet door Meusel maar door Schmitz is geschreven, zeer waarschijnlijk. Tegelijkertijd lijkt het volstrekt onwaarschijnlijk, dat Niemöller, die ook bij deze synode aanwezig was, niet geweten zou hebben, dat het om een andere schrijfster ging. Mijn vermoeden is – maar ik kan dat niet bewijzen – dat Wilhelm Niemöller het verkeerde memorandum afdruckt, en dat de theologische commissie die de synode in Steglitz voorbereidde het eerste memorandum (dat van Meusel) voor zich hadden. Het tweede is namelijk in geen enkel opzicht een uitbreiding van het eerste, maar een tekst met een totaal andere insteek. De oproep om te komen tot een kerkelijke Hilfsbüro voor niet-arische christenen – daar ging het Meusel toch om – ontbreekt in dit memorandum. Dit tweede memorandum lijkt veel meer op de in een brief van Elisabeth Schmitz aan Barth d.d. 16.7.1936 genoemde 'Materialsammlung'. Ze noemt daar een aantal punten die nog aan de opsomming toegevoegd hadden moeten worden. Deze sluiten qua stijl naadloos aan op de tekst van het tweede memorandum. Net voor het afsluiten van dit artikel kreeg ik de zojuist (Göttingen 2010) verschenen biografie van Manfred Gailus over Elisabeth Schmitz (*Mir aber zerriss es das Herz. Der stille Widerstand der Elisabeth Schmitz*) onder ogen. Ook hij gaat ervan uit dat de tekst van het bij Niemöller afgedrukte Denkschrift weliswaar van Elisabeth Schmitz is, maar zeker niet aan de synodalen van Steglitz is voorgelegd.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders:
zuster Marga Meusel
(1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



che zich uitspreekt over de nood van niet-arische christenen en over het joodse vraagstuk in zijn geheel. In het tweede memorandum gaat het vooral over een opsomming van misstanden. In de discussie die uiteindelijk gevoerd wordt tijdens de synode wordt op geen enkel punt uit het memorandum van Schmitz ingegaan (ik vermoed dus dat dit niet de tekst is, die de synodalen onder ogen hebben gehad), maar wel op een centraal punt uit het eerdere memorandum van Meusel, waar het gaat over de betekenis van de doop aan mensen van joodse afkomst. Niemand verwijst naar het memorandum, waarschijnlijk omdat dit door de voorzitter, Karl Koch, verboden is. Heinrich Vogel, die het stuk naar het lijkt had willen verdedigen, beklagt zich er in zijn bijdrage over dat de synode zich slechts over een minimum en misschien wel minder dan dat minimum uit mag spreken. Dat doet de synode uiteindelijk dan ook. Nadat vrijwel alles over dit onderwerp is geschrappt tijdens de zitting, luidt het besluit inzake het joodse vraagstuk: 'Die derzeitige Art der öffentlichen Behandlung der Judenfrage ist weithin verbunden mit einer Bestreitung des Evangeliums und der christlichen Kirche. Angesichts der dadurch in unseren Gemeinden drohenden Verwirrung wolle der Reichsbruderrat baldigst für eine nach Schrift und Bekenntnis richtungweisende Antwort auf die einzelne damit gestellten Fragen Sorge tragen.'⁷⁸ Augsburg zet het memorandum niet op zijn agenda en Steglitz zegt dat ze een goed antwoord zal gaan geven. Marga Meusel heeft tot 1945 gewacht op dat antwoord en ondertussen gedaan wat haar hand vond om te doen en heel veel niet-arische christenen hebben daaraan hun leven te danken. Tot haar dood op 55-jarige leeftijd, versleten door het vele werk en de moeizame strijd, bleef ze op haar post in Zehlendorf. Aan het huis waar ze werkte (Teltower Damm 4) werd in 1991 een tegel aangebracht met de tekst: 'In diesem Hause arbeitete vor 1932 bis 1953 Marga Meusel 26.5.1897 – 16.5.1953 als Leiterin des Evangelischen

⁷⁸ W.Niemöller, *Die Synode zu Steglitz*, pag. 373-374.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

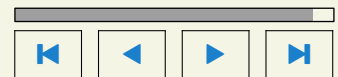
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Bezirkswohlfahrtamtes der Inneren Mission. Sie erkannte frühzeitig die besonderen Gefahren für die aus rassischen Gründen verfolgten Christen und drängte die Evangelische Kirche, ihnen öffentlich in dieser besonderen Not beizustehen.’ In 2006 werd Marga Meusel door de commissie Yad Vashem erkend als een ‘rechtvaardige onder de volkeren’.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Wilken Veen: Beter dan de broeders: zuster Marga Meusel (1897–1953)

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Anton Wessels: Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

Jarenlang hebben wij in het Midden-Oosten gewoond en gewerkt met name in Egypte en Libanon. Op 13 april 1975 maakten wij er het uitbreken van de Libanese burgeroorlog mee, een oorlog die veelal is voorgesteld als een tussen christenen en moslims. Op een dag werd onze flat in West-Beirut midden op een zondagmiddag getroffen door een raket. Wij waren gelukkig niet thuis. Het was een joodse (Israëlische) raket, afgevuurd door een christelijke (Maronitische) strijdgroep op de moslimse wijk waarin wij woonden. Elke oorlog is natuurlijk verschrikkelijk en een burgeroorlog is daarbij ook nog zeer verwarrend. Beirut was in die tijd in allerlei sectoren verdeeld, die door verschillende milities werden beheerst. Als je je in de stad wilde verplaatsen moest je *checkpoints* passeren die door moslims dan wel christenen bemenst werden. Je werd op je identiteit bevroegd en kon zo worden gekidnapt, gemarteld of gedood omdat je een christen of een moslim was. Zo zijn wij vrienden en bekenden aan beide zijden kwijt geraakt.

Eens werd iemand die wij kenden, een non, uiterlijk als zodanig via haar kledij herkenbaar, bij zo'n *checkpoint* door een moslimse strijdgroep tegengehouden. Van welke partij ben je, werd haar gevraagd? Uiteraard werd de vraag in het

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:
Joden, christenen en
moslims onopgeefbaar
verbonden

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

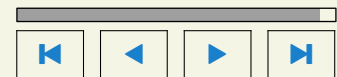
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Arabisch gesteld. Van welke *hizb* ben je? Wel, van welke partij ben je als non? Haar spontane antwoord was dan ook *Hizbollah*, van de ‘partij van God’. Zij werd verder ongemoeid gelaten en mocht verder gaan. Waarom? Omdat deze moslims dachten dat zij van de *Hizbollah* was? Of omdat zij door hadden dat zij écht van de partij van God was?!

De uitdrukking ‘partij van God’, die door deze radicale sjjiitische strijdgroep (inmiddels een politieke partij geworden) in Libanon wordt gebruikt, komt uit de Koran. De mens, elke mens wordt vanaf het begin van de schepping voor de keuze geplaatst om van Gods partij te zijn dan wel die van satan (*Hizb sjaytan*). Als God volgens het koranverhaal aan de engelen zijn voornemen bekend maakt om de mens te scheppen, wil Hij dat de mens zijn plaatsbekleder op aarde wordt. Het woord ‘kalief’ wordt daarvoor gebruikt. De engelen vinden dit een slecht idee, want, voorspellen zij: de mens zal verderf brengen en bloed vergieten op aarde! Je kunt moeilijk ontkennen dat de engelen een punt hebben. Immers zoals zal blijken: al de eerstgeboren mens, Kaïn, zal direct het bloed van zijn broer vergieten en zo verderf brengen op aarde. Als de mens, zowel man als vrouw, dan toch tegen het advies van de engelen in door God geschapen is, wordt hij/zij door satan verzocht. Hij stelt de mens het koning-zijn in het vooruitzicht. Dat houdt in precies waar de engelen al voor waarschuwd: namelijk een koningschap dat het doen van onrecht en verderf brengen op aarde inhoudt. Terwijl God het kalief-zijn als taak voor de mens ziet weggelegd, namelijk het doen van recht en gerechtigheid, wil Gods tegenstander dat de mens een ‘koning’ wordt, brenger van verderf en vergieter van bloed en dus niet koning ‘bij de gratie Gods’. Zo staat van het begin van de wereld af de mens, elke mens voor de keuze: van Gods partij te zijn of die van satan, recht dan wel onrecht te doen.

Mohammed (ca. 570–632) treedt in de zevende eeuw vanaf het jaar 610 op als profeet in het Arabische schiereiland, om te beginnen in de stad Mekka later in

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:

Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Medina (622–632). Mohammed treedt op in een wereld waar joden en christenen verkeren. joden zijn als vluchtelingen al na de verwoesting van de eerste tempel (586 v. C.) gekomen, en opnieuw na de tweede verwoesting van Jeruzalem in 70 na C. en het neerslaan van de opstand van Bar Kochba in de tweede eeuw. Zij zijn behalve in het zuiden te vinden in alle oasen in het noorden en in Medina. Er zijn in die tweede golf ook joodse christenen naar Arabië gekomen. Dit is een deel van de christelijke kerk dat min of meer aan de aandacht van de praktisch uitsluitend ‘heidens-christelijke’ kerk van het Westen ontsnapt is. Maar joodse christenen bleven in de eerste eeuwen van de kerkgeschiedenis in het (Midden-)Oosten een rol spelen tot in de tijd van Mohammed toe. De overige christenen in het schiereiland waren met name de Syrisch-Orthodoxen en de Nestorianen. Mohammed spreekt zijn boodschap uit in een milieu waarin vertrouwdheid is met de bijbel en de bijbelverhalen. Hij ziet joden en christenen als ‘Mensen van het Boek’, respectievelijk de Thora en het Evangelie (d.w.z. het Oude en Nieuwe testament). Zoals Jezus gekomen is om de Thora te vervullen, zo ziet Mohammed zichzelf als degene die de boodschap van Mozes en die van Jezus bevestigt. Mohammed wordt zo, of joden en christenen het leuk vinden of niet, een derde gesprekspartner en hij interpelleert beiden ook in hun onderlinge discussie over de betekenis van wet (Thora) en profeten.

Mozes, Jezus en Mohammed roepen op te leven en te handelen naar de weg (Thora, Sharia) die God wijst. Rond Mozes, Jezus en Mohammed zijn respectievelijk een qahal, gemeente (ecclesia) én umma ontstaan. Het zijn echter drie *afzonderlijke* gemeenschappen, die van het jodendom, christendom en islam, geworden, die vijandig tegenover elkaar gestaan hebben en veelal nóg staan. Jezus is door de meeste joden niet aanvaard op de wijze waarop de christelijke kerk hem ziet en verstaat. Zowel joden als christenen hebben meestal Mohammed niet als profeet willen erkennen.

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:

Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

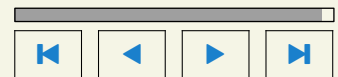
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



De vraag echter of Mohammed ook onder de profeten is, dient mijns inziens ook door jood en christen positief beantwoord te worden. Daarmee wil niet gezegd worden dat joden en christenen daarom moslim zouden dienen te worden, noch dat een erkenning van de betekenis van Jezus door joden zou betekenen dat zij tot de kerk zouden moeten toetreden. Wel wordt het hoog tijd dat alle drie trachten te luisteren wat de *gemeenschappelijke* boodschap is die deze drie – Mozes, Jezus en Mohammed – voor de mensheid ook vandaag nog hebben. De houding van de grote joodse filosoof Mozes Maimonides die in 1135 in het Moorse Spanje (al-Andalus) werd geboren en in 1204 in Cairo werd begraven is daarin buitengewoon inspirerend. Hij leefde en werkte in een wereld die toen politiek door moslims gedomineerd werd. Hij schreef zijn beroemde *Gids der verdoolden* in het Arabisch. Hij heeft zich afgevraagd wat de betekenis was van die andere twee tradities, het christendom en de islam, die zich immers toch ontwikkeld hadden vanuit de inspiratiebron van zijn eigen joodse traditie. Hij schrijft dan: ‘Het gaat het menselijk denken te boven om de plannen van de Schepper te peilen. Want onze wegen zijn niet Zijn wegen, noch onze gedachten Zijn gedachten. Alle zaken die betrekking hebben op Jezus van Nazareth en de Ismaëliet (Mohammed) die na hem kwam, diende duidelijk de weg van de koning Messias om de hele wereld voor te bereiden om God eensgezind te aanbidden, zoals geschreven staat: “Maar dan zal Ik de volken andere, reine lippen geven, opdat zij allen de naam des HEREN aanroepen; opdat zij Hem dienen zij aan zij.” (Sefanja 3:9)’

Bij die gemeenschappelijke boodschap op één bepaald punt wil ik stil staan, namelijk voor zover die betrekking heeft op het beloofde land, de beloofde aarde.

Het uitgangspunt van zowel bijbel als koran is dat aan God de aarde behoort: Van de Heer is de aarde en alles wat daar leeft, de wereld en wie haar bewonen (Psalm 24:1). De aarde behoort aan God (Koran 7:128). ‘Zeg: Aan wie behoort

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:

Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

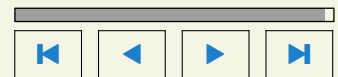
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



de aarde en wie daarop zijn? Zij zullen zeggen: Alles behoort aan God' (Koran 23:84–85). Aan de aartsvaders – Abraham, Isaac en Jakob– en hun nazaten wordt het land beloofd (Genesis 12: 6,7; vgl. 24:7). Hun nakomelingen zijn alleen te tellen voor wie de zandkorrels van de aarde kan tellen (Genesis 13: 15–18). Er zijn er zoveel als er sterren staan aan de hemel staan (Exodus 32:13). Tot die nakomelingen behoort nadrukkelijk ook Ismaël, dus ook de Arabieren. Abraham bidt voor zijn zoon Ismaël dat hij moge leven voor Gods aangezicht (Genesis 17:18). Diens naam betekent treffend genoeg: 'God hoort! Abraham prijst God, die hem ondanks zijn hoge leeftijd Ismaël en Isaac geschonken heeft. 'Mijn Heer hoort het wanneer men tot Hem bidt.' (Koran 14:39) Ismaël wordt iemand genoemd die zich houdt aan wat hij beloofd heeft, een gezant en profeet, die zijn mensen beveelt het gebed (*salât*) te verrichten en de aalmoes te geven (*zakât*), dat wil zeggen zich aan de godsdienstige en sociale verplichtingen te houden (Koran 19:54; vgl. 6:86; 38:48; 21:85). De profeet Mohammed ziet zichzelf als Abrahams afstammeling via de lijn van diens zoon Ismaël (Koran 14:39).

Welk 'land' wordt er nu precies beloofd? Maar wat is de omvang van het land? Heeft het land bepaalde grenzen? Heel Israël wordt aangeduid als van Dan tot Berseba (Richteren 20:1), van de noordelijke grens bij Dan tot de zuidelijkste grens bij Berseba (1 Samuel 3:20). Dat slaat min of meer op het gebied dat vandaag de dag door Israël/Palestina wordt ingenomen. De Koran zinspeelt op 'het oosten en het westen van het land dat God gezegend heeft' (Q 7:137; vgl. 17:1; 21:71; 21:81; 34:18). Dit zijn steeds in de eerste plaats verwijzingen naar het gebied 'Palestina'. Maar aan de andere kant wordt ook een omvang genoemd die spreekt van de rivier de Nijl tot de Eufraat, dus in feite zo ongeveer de hele toenmalige bekende wereld (Genesis 15: 18–21; vgl. 1 Koningen 5:1). Kennelijk moet je het zo verstaan dat het niet zo zeer gaat om een geografische afgebakende begrensde ruimte. Niet voor niets betekent het woord *Erets* in het Hebreeuws,

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:

Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

...en verder

[Website](#)

[Titelpagina](#)

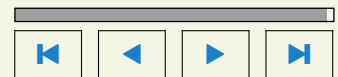
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



Ard in het Arabisch te vertalen en te verstaan, slaande op zowel land als de gehele aarde! Het gaat om élk land, ja om de gehele aarde.

Wie beërft het land, de aarde?

Nadat de kinderen Israëls uit Egypte zijn getrokken (Exodus), gaan zij onder leiding van Mozes naar het land dat God hen doet beërven (Koran 26: 59). Zij, de *onderdrukten*, zullen het land beërven (Koran 28:5; 7:141). Wat over de kinderen Israëls gezegd wordt, geldt niet uitsluitend voor hen. Het geldt *pars pro toto*, het deel staat voor het geheel. Die term ‘onderdrukten’ waar de kinderen Israëls in de verhalen een voorbeeld bij uitstek van zijn, strekt zich – in het verstaan en toepassing – uit tot alle sociaal en economisch onderdrukten als zodanig. Het geldt als een blijde boodschap van verlossing en bevrijding voor állen die onderdrukt worden. Het zijn alle verdrukten, zwakken die het land, de aarde zullen erven.

Die onderdrukten zullen de leidslieden, ‘kaliefen’, plaatsbekleders van God zijn in het land.

Van het beloofde land wordt gezegd dat het een *goed land* zal zijn, waar de geboden van God, zijn Thora, niet vergeten moeten worden. Men moet er wel voor zorgen God niet te vergeten, en Zijn geboden, wetten en regels, die Mozes hen *heden*, vandaag voorhoudt, niet te veronachtzamen, zegt Mozes aan de vooravond van het betreden van het land. Maar als zij God toch vergeten en achter andere goden aan lopen en die vereren en er voor neerknielen, waarschuwt Mozes op voorhand dat zij dan zeker zullen omkomen. Het zal hen dan net zo vergaan als de volken die ‘de Heer ter wille van u uitroeit; u zult omkomen omdat u niet naar hem hebt geluisterd’ (Deuteronomium 8: 7–20). Dus er is geen enkele reden tot zelfverheffing of de gedachte dat het volk het wel verdiend heeft dat

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:
Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

Wie beërft het land,
de aarde?

[Website](#)

[Titelpagina](#)

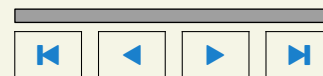
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



God het naar het land gebracht heeft om dit land in bezit te geven. Die volken heeft God voor hen verdreven omdat die slecht waren én Hij wilde zich houden aan de belofte die Hij aan de aartsvaders heeft gedaan (Deuteronomium 9:4-6). Maar als het volk zich niet gedraagt wordt het door het land uitgespuwd, zoals volkeren vóór hen (Leviticus 18:28). Deze gedachtegang wordt door de Koran geheel bevestigd. God ziet wel toe hoe zij handelen. Zij die bevrijd zijn uit de onderdrukking moeten zich in het land houden aan de geestelijke en sociale verplichtingen (Koran 21: 73). God zal erop toezien hoe zij handelen (Koran 7: 129).

Boosdoeners, slechtaards zullen worden verdelgd, weggemaaid, maar wie hopen op God zullen het land, de aarde bezitten, beërven, zegt de Psalm. Het zijn de *rechtvaardigen* die de aarde zullen beërven en zij mogen daar blijvend wonen . Daarom: ‘Vestig je hoop op de Heer en blijf op de weg die Hij wijst’. ‘De zachtmoedigen zullen de aarde beërven en zich verheugen in grote vrede’ (Psalm 37: 9,34, 29, 11). Het is dit laatste vers dat door Jezus in de Bergrede wordt aangehaald, als hij zegt: ‘Zalig de zachtmoedigen. Zij zullen de aarde beërven’ (Mt. 5:5). Het is treffend dat juist dat vers door de Koran wordt aangehaald en bevestigd: ‘En Wij [God] hebben neergeschreven in de schriftuur [Psalmen] ... dat de aarde beërfd zal worden door mijn rechtschapen dienaren’ (Koran 21: 105).

God wordt geprezen die zijn belofte heeft waargemaakt en ons het land, de aarde als erfenis gegeven heeft! (Koran 39:74). ‘Mozes zei tot zijn volk: Bidt God om hulp en wees geduldig! De aarde behoort aan God alleen, Hij geeft die aan wie van Zijn dienaren Hij wil als erfenis: het einde valt uit ten gunste van diegenen die God-vrezend zijn’ (Koran 7:128).

Aan wie is het land, de aarde beloofd? Zij die gerechtigheid doen op aarde. In u zullen alle geslachten van het aardrijk gezegend worden (Genesis 12:3), wordt aan Abraham beloofd, die door jood, christen én moslim als de vader van alle gelovigen gezien wordt. Treffend is dat ook de Koran nadrukkelijk aangeeft dat

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:

Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

Wie beërft het land, de aarde?

[Website](#)

[Titelpagina](#)

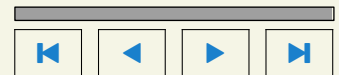
[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)



het land, de aarde gezegend wordt *voor de gehele mensheid* (Koran 21:71). Aan de gemeenschappelijke boodschap van Tenach, Evangelie en Koran zijn jood, christen én moslim *onopgeefbaar* verbonden. Niet de nazaten van Abraham zijn de gelovigen, maar zoals Willem Barnard het gedicht heeft: ‘Allen die geloven zijn Abrahams geslacht.’

Joodse en Palestijnse tranen

Johan M. Snoek

Jubileumbijdragen

Anton Wessels:

Joden, christenen en moslims onopgeefbaar verbonden

Wie beëft het land,
de aarde?

[Website](#)

[Titelpagina](#)

[Inhoud](#)

[Terug](#)

[Zoeken](#)

[Scherm](#)

[Sluiten](#)

